

SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

SƏRBƏST İŞ № 2

Fənn: Psixologiya

Mövzu: Azərbaycanca psixoloji fikrin inkişafı

Rəhbər: dosent Təriyel Məmmədov

Tələbənin S.A.A: Qədirov Cavid Şixəli oğlu

Fakültə: Tarix

Qrup: 823

Kurs: I

SUMQAYIT 2010

Plan:

1. Psixologiya tarixinin öyrənilməsi.
2. Psixologiya tarixində Bihevizorizm və Neobihevizorizm cərəyanları.
3. Psixologiyanın bir elm kimi xarakteristikası.
4. Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı.
5. Azərbaycanda psixoloji fikrin qaynaqları və tədqiqi problemi.
6. Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsi, tədqiqi məsələləri, problemləri və vəzifələri.
7. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında psixoloji fikrin inkişafı.

GİRİŞ

Psixologiya ayrıca bir fənn kimi pedaqoji inistitullarda, universitetlərdə, pedaqoji texnikumlarda tədris olunur. Psixologiya ilə yanaşı uzun müddət Bakı Dövlət Universitetində, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Univrsitetində psixologiya tarixi də tədris olunub. Lakin 1954 - 1955-ci tədris ilindən başlayaraq həmin ali məktəblərdə psixologiya şöbələri bağlandıği üçün bu fənn də tədris planından çıxarılmışdır.

Son illərdə isə Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Univrsitetin müvafiq şöbələrində psixologiya tarixinə xüsusi saatlar ayrılıb. Konkret olaraq Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Univrsitetinə gəldikdə isə deməliyə ki, məktəbəqədər pedaqogika və psixologiya fakültəsinin əyani və qiyabi şöbələrində psixologiya tarixi tədris olunur. 1993-cü ildə bu fənn üzrə program da nəşr olunmuşdur.*

Psixologiya elminin yaranma tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, bu iki mərhələyə ayrılır ki, elməqədərki və elm yarandıqdan sonrakı mərhələ. Birinci mərhələ zamanı psixoloji fikir və idealar, təsəvvürlər formasında, daha doğrusu şifahi xalq yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlinən psixoloji idealar toplusu, parakəndə formada səciyyələnilir. İkinci mərhələ XIX əsrin II yarısına təsadüf edir ki, artıq bu dövrdən müstəqil psixologiya elmi yaranır və labarotoriyalarda, elmi mərkəzlərdə psixoloji ədqiqatlar aparılır. Elmi tədqiqatlar elmi prinsip və elmi metodların tətbiqi ilə həyata keçirilir. Müasir psixologiya elminin inkişafında hər iki mərhələdən olan elmi nailiyyətlərdən yetərincə istifadə olunur. Azərbaycan adət və ənənələrinə uyğun elm və mədəniyyət tarixini öyrənmək, ədəbi qaynaqlarındakı psixoloji fikir və ideyalar üzə çıxarmağın əhəmiyyəti böyükdür. Problemin müasir elmi kontekstində yanaşma tərzində öyrənilməsi aktualdır, olduqca zəruridir.

Azərbaycanda pedaqoji-psixoloji fikrin öyrənilməsi məsələsi müvafiq mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmişdir. Görkəmli pedaqoqlardan Ə.Y.Seyidov, Y.R.Talıbov, Ə.Ə.Ağayev, Ə.Tağıyev, T.Rüstəmov, psixoloqlardan A.O.Makovelski, Ə.K.Zəkuyev, F.Ə.İbrahimbəyov, M.L.Məhərrəmov, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, M.Ə.Həməzəyev, Ə.T.Baxşəliyev, R.İ.Əliyev, M.V.Vəliyev və başqaları bu sahədə diqqəti cəlb edən tədqiqatlar aparmışlar.

Tədqiqatçılar şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, klassik Azərbaycan ədəbiyyatında, orta əsrlərdə, renessans dövründə,

*** Bu program Ə.Baxşəliyev və N.Şükürova tərəfindən hazırlanmışdır.**

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında, habelə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında psixoloji fikir və ideyaları araşdırılmışdır. Biz isə qarşımızda duran problemi sistem halında, yığcam formada sərbəst iş səviyyəsində tədqiq etməyə qərara almışıq.

Əsas məqsədimiz Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişaf tarixini öyrənməkdir. Tədqiqatın predimetini müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişaf tarixini və Azərbaycan psixoloqlarının bu problemi araşdırmasının öyrənilməsi təşkil edir. Tədqiqatın məqsədi isə Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişaf tarixi problemini öyrənərkən aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsidir: Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişaf tarixi müxtəlif tarixi dövrlərin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq öyrənilməsi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında psixoloji xüsusilə etnopsixoloji məsələlər tədqiq olunması və Azərbaycan psixoloqlarının yaradıcılığında psixoloji fikrin inkişaf tarixi öyrənilməsidir.

Psixologiya çox qədim tarixə malik olsa da bir elm kimi o gənc elm hesab olunur. Psixologiyanın müstəqil bir elm kimi inkişafı on illiklərlə söykənməsinə baxmayaraq onun əsas problematikasi fəlsəfənin bir elm kimi mövcudluğundan başlayaraq fəlsəfi fikirlərdə özünə yer tutub. Gənc elm olmasına baxmayaraq psixologiyada öz inkişafı müddətində bir sıra mühüm cərəyanlar, elmi yanaşmalar meydana gəlib ki onlar da elmdə öz izlərini buraxıblar. Mən sərbəst işimdə məhz bu cərəyanlardan biri olan bihevizim haqqında yazmağı qərara aldım. Doğrudan da, bihevizim bu günə qədər təklif olunan ən orijinal və psixologiya tarixində xüsusi iz qoyan cərəyanlardandır. Bu sahədə tədqiqatlar aparmış bir sıra alimlərin işlərinə nəzər salsaq, görürük ki, insan davranışını öyrənməklə onun psixi fəaliyyətini daha aydın anlamaq olar. Öz mahiyyəti etibarilə bu cərəyanlar mənim də diqqətimi cəlb etdi. Sərbəst işimdə bihevizim və neobihevizim cərəyanlarının yaranmasına və inkişafına yer verməyi vacib bildim.

Ölkəmizdə gənc nəslin təlim və tərbiyəsində psixologiya və pedaqogika fənlərinin rolu daha da artmışdır. Hazırda pedaqoji institutlarda ümumi və pedaqoji psixologiya ilə yanaşı, yaş psixologiyası fənni də tədris olunur. Yetişməkdə olan gənc nəslin hərtərəfli, ahəngdar inkişafı, omlarda müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərin, yüksək mənəvi keyfiyyətlərin, materialist dünyagörüşün təşəkkülü müasir təlim – tərbiyə prosesinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdir. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün tərbiyəçi və müəllimlər müxtəlif yaş dövrlərində şəxsiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını, yaş və fərdi xüsusiyyətləri, onda təzahür edən psixi dəyişmələr, biliklərə biliklərə yiyələnmə imkanları, fəaliyyətin psixoloji strukturu, onun mexanizm və motivləri haqda geniş və zəruri biliyə malik olmalıdır. Öz obyektini digər elmlərlə əlaqəli surətdə öyrənən inkişaf və yaş psixologiyası belə bir müddəanı əldə rəhbər tutur ki, başqa elmlərlə müştərək rabitə həyatı məsələlərin müvəffəqiyyətli həllini və alınan nəticələrin insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə tətbiq edir.

Araşdırmalar müəyyən etmişdir ki, Azərbaycan elm və mədəniyyət tarixi, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, ədəbi qaynaqlar psixoloji fikir və ideyalarla zəngindir. Onları sistem halında öyrənmək, psixoloji təhlil etmək, psixoloji ictimaiyyətə çatdırmaq məqsədəuyğundur. Tədqiqatın elmi yeniliyi sərbəst iş səviyyəsində ilk dəfə olaraq Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişaf tarixi problemi tədqiq olunur. Problemin

tədqiqində müasir elmi psixoloji yanaşma prinsipi əsas götürülür. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti aparılmış tədqiqatın nəticələrindən psixoloq kadrların hazırlanmasında, xüsusilə “Psixologiya tarixi” və “Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişaf tarixi” kursunun tədrisində istifadə oluna bilməsidir. Sərbəst işimin quruluşu yeddi plan, giriş, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Psixologiya tarixinin öyrənilməsi

Psixologiya elminin inkişaf istiqamətlərindən biridə psixologiya tarixi üzrə tədqiqatlar aparılması problemidir. Başqa sahələrdə olduğu kimi, bu sahədə də psixoloqlarımız öz qüvvələrini əsirgəməmişlər. Həmin istiqamətdə yazılan əsərləri şərti də olsa bir neçə qrupa bölmək olar. Birinci qrup əsərdə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində xalqımızın psixologiyaya aid fikrəri toplanılır. Həmin əsərlərdə Azərbaycan xalqının özü kimi onun psixoloji fikrinin qədimliyi, zəngin və bəşəriyyəti aşkarlanır. Bu mənəvi sərvətimizdə xalqımızın hiss və arzuları, həyatı dünya qabiliyyəti, təfəkkür tərz, xarakteri, insan haqqında düşüncələri toplanmışdır.

Respublikamızın psixoloqları həmin incə duyğuları, mifik təfəkkür qaynaqlarını tədqiq etməkdə bir tərəfdən tariximizin müəyyən qaranlıq səhifələrini açmış, digər tərəfdən bu tarixi faktlarla Azərbaycan psixologiya elmini zənginləşdirmişlər. A.O.Makovedski, Ə.K.Zəkuyev, M.C.Məhərrəmov bu sahədə ilk təşəbbüsçülər olmuşlar. Lakin, çox təssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bir-iki məqalə, tezis müstəsna olmaqla bu zəngin mədəni irsimizdə psixoloji məsələlər ətraflı öyrənilib xalqa çatdırılmamışdır.*Azərbaycanda elmi psixologiyanın qaynaqları olan şifahi xalq ədəbiyyatının hər bir neçə-neçə namizədlik dissertasiyasının monoqrafiya və əsərlərin mövzusu ola bilər. Azərbaycanda psixoloji tədqiqatların müəyyən hissəsinin gələcəkdə bu istiqamətdə aparılması zənnimcə çox faydalı bir iş olar.

Psixologiyanın elə bir sahəsi tapılmaz ki, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında ona aid heç bir söz, fikir söylənilməsin. Bir atalar sözündə, bayatılarda, hikmətli ifadələrdə irəli sürülən psixoloji fikir neçə-neçə elmi məqalələrin, əsərlərin ana xətti kimi götürülə bilər. Şübhə etmirik ki, Azərbaycan psixoloqları xalqımızın öz soy kökünə qayıtdığı müasir dövrdə belə bir problemin işlənməsinə daha çox diqqət yetirəcəklər.

Psixologiya tarixi üzrə ikinci qrup tədqiqatlar xalqımızın inam bəslədikləri dində psixoloji fikrin öyrənilməsinə həsr edilmiş əsərlərdir. Azərbaycan psixoloqları bu baxımdan ən çox İslam dini nə qədər İran və Azərbaycanda geniş yayılmış “Zərdüş” dinində psixoloji fikirlərin necə qoyulmasına, həmin fikirlərin müasirliyinə diqqət yetirmişlər. Azərbaycanda uzun müddət filosof-psixoloq kimi fəaliyyət göstərən A.O.Makovedski Zərdüş dininin müqəddəs kitabı olan “Avesta” da psixoloji fikirləri öyrənməyə çalışmış və 1960-cı ildə bu barədə “Avesta” adı altında bir kitabda nəşr etdirmişdir. Bu dində əsasən iki xeyir və şər allahına etiqad olunur.* Zərdüş dini dualis yəni iki allahın mövcudluğunu qəbul edən dindir. Bu din çox allahlıqdan tək allahlığa keçid formasıdır. Bu dində qədim insanların inam və əqidələri, mənəvi paklığı, sadələyi, humanist qaydalarla bəşəri, ülvi duyğuları əks olunur. A.O.Makovedski kitabda bu bəşəri keyfiyyətləri açır, həmin keyfiyyətlərin müasirliyini göstərir. A.O.Makovedski göstərir ki, “Avesta” Azərbaycan alimlərinin, yazıçı və dramaturqlarının nəzərindən yayınmamışdır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan

N.Gəncəvi, A.A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqaları epik və lirik yaradıcılıqlarında “Avesta”nın fəlsəfi-psixoloji konsepsiyasında sənətkarlıqla istifadə etmişlər. A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərini,

* M.C.Məhərrəmov - “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında psixi və psixi hadisələr haqqında fikirlər” “Zaqafqaziya psixoloqlarının III konfransının materialları”/Bakı-1962 və BDU əsərləri, 1966-cı il №5/ əsərləri müstəsna olmaqla.

* Xeyir allahı Hörmüz və şər allahı Əhrimən.

M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları” əsərini, C.Cabbarlının “Od gəlini” pyesini həmin müqəddəs kitabın təsiri altında yazmışlar. “Avesta” həm də alman filosofu Hegelin də diqqətini cəlb etmişdir.

“Avesta”nın əsas bir hissəsini dinin qədim formalarından biri animizm* təşkil edir. Məhdud təfəkkür və düşüncə tərzinə malik olan insan ruhi hadisələr üzərində düşünərkən belə bir yanlış qənaətə gəlirlər ki, guya insanın bədənində başqa bir mövcudat – bədənə əkizi, oxşarı olan, bədəndə yaşayan və bədəndən istədiyi vaxt çıxan ruh və ya can yaşayır. Animizmdə ruhlardan bu müddəyə rədd edilir. İbtidai insanın təsəvvüründə ruh həyat və şüurun yeganə mənbəyi kimi qiymətləndirilirdi. Kitabda bu dini görüşün başqa psixoloji cəhətləri də geniş şərhini tapır.

Azərbaycanın görkəmli psixoloqu F.Ə.İbrahimbəyovun da bu sahədə qiymətli fikirləri vardır. O, “Zərdüş təlimi və qərb psixologiyası” və başqa məqalələrində “Avesta”da verilən psixoloji-fəlsəfi fikirlərə Avropa, Orta Asiya və Azərbaycan alimlərinin böyük maraq göstərdiklərini bildirir. Müəllif göstərir ki, qərbin ən məşhur filosofu sayılan Hegel Zərdüş dininə maraq göstərmiş və onu qiymətləndirmişdir. Çində, Hindistanda və başqa ölkələrdə bu din haqqında geniş məlumatların olması göstərilir. Etnopsixoloji baxımdan Azərbaycanda psixoloji fikirlərin araşdırılması da maraqlı faktlardandır.

“Şəxsiyyətin inkişafının etnopsixoloji məsələləri” Bakı-1985 professor Ə.Bayramovun redaktorluğu ilə, “Etnopsixologiya və etnopedalogika; mənbələr və müasir problemlər” Bakı ADPU 1992-ci il - adlı Respublika elmi konfransının materiallarını, əməkdar elm xadimi, professor Ə.S.Bayramovun “Psixoloji düşüncələr” Bakı 1994 – adlı kitabını bu baxımdan qeyd etmək lazımdır. Etnopsixologiya və etnopedalogika elminə həsr edilmiş həmin konfransa diqqəti cəlb edən yeni-yeni problemlər təqdim olunmuşdur. O.F.Kərimov və T.M.Kərimova “Etnopsixoloji yanaşmanın spesifikasiyası haqqında”, Q.E.Əzimov “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında etnopsixoloji məsələlər”, Ə.Ə.Əlizadə “Azərbaycan nağıl testləri”, C.A.Təhmasib “Ailədə nəsillərarası münasibətlərin bəzi müasir təzahürləri”, N.A.Şükürova “Qan yaddaşının genozisi”, B.İ.Rzayev “Milli psixologiya və iradə tərbiyəsi problemi” adlı və başqa məruzələrdə Azərbaycan milli psixologiyasının özünəməxsusluğu, həmin psixi hadisələrin keçmiş qan yaddaşı ilə bağlılığı, müasir psixoloji baxışlarla uyuşmaları ətraflı təhlil olunur və maraqlı fərziyyələr irəli sürülür. Konfransda müzakirə edilən ən maraqlı problemlərdən biri də millətlərarası münasibətlərin etnopsixoloji məsələləridir.

Məruzələrdən aydın olur ki, erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı yeritdikləri düşmənçilik siyasətinin kökü min illərlə formalaşan əxlaqi adət-ənənənin, inam və əqidələrin, tipik tərbiyə üsullarının nəticəsidir. “Azərbaycan etnosunda böyüyə hörmət, qonaqpərvərlik, ədalət hissi, ocağa bağlılıq, rıhmdillik, tez bağışlamaq, kin və məkrdən uzaqlıq və s. kimi müsbət stereotiplər, tarixən formalaşmışdır”-Ə.C.Bayramov. Bu əxlaqi keyfiyyətlərdən isə məkr niyyətli ermənilər həmişə istifadə etmişlər.

Etnoslararası münasibətlər o zaman kəskinləşir ki, bu və ya digər etnosda başqalarına qarşı nifrət, qəzəb, kin, qan düşmənçiliyinə rəvac verilsin.

Bunu isə bu gün biz erməni etnosunda aydın görürük. Öz torpaqlarının, dedə-baba yurdunun müdafiəsinə qalxan hər bir azərbaycanlı bunları dərk etməli, gələcək nəsildə ermənilərə qarşı nifrət, düş-mənçilik, barışmazlıq tərbiyə etməlidir.

* Animizm latın sözü olub ruh, can deməkdir.

Psixologiya tarixində Bihevizorizm və Neobihevizorizm cərəyanları

Bihevizorizm cərəyanı elmə yeni faktorların – davranış faktorlarının gətirilməsi ilə xarakterizə olunur. Davranış sözü altında insanın psixi fəaliyyətinin xarici ifadəsi nəzərdə tutulur. Məhz bu anlama görə də davranış faktları və şüur faktları öz ifadə tərzinə görə ayrılırlar. Davranış xarici prosesdir və xaricdən müşahidə yolu ilə müəyyən edilir, lakin şüur prosesləri daxildə baş verir və özünümüşahidə yolu ilə aşkar olunur. Con Uotson da qeyd edirdi ki, psixologiya şüur proseslərini yox, davranış faktlarını öyrənməlidir. Bəs bu fikri irəli sürərkən Uotson nələrə əsaslanırdı?

İlk növbədə bu sağlam düşüncənin məhsulu idi. Həmin o düşüncənin ki, bizləri də “psixoloq məhz insanın davranışını öyrənməlidir” fikrinə gətirmişdir. İkinci – praktikanın tələbləri. Bu vaxtı şüur psixologiyası artıq öz aktuallığını itirmək üzərə idi. Laborator psixologiya faydasız və heç kimə maraqlı olmayan tədqiqatlarla məşğul idi. Bu isə ancaq psixoloqların özlərinə lazım idi. Sonda isə Uotson hesab edirdi ki, psixologiya elmi intizama çevrilməli və elmi obyektiv metod gətirməlidir. (Qippenreyter,2006)

Ümumiyyətlə bihevizorizm ingiliscə (behavior-davranış) deməkdir. Bihevizorizmin tarixi XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Edvard Torndaykın (1874-1949) heyvanlar üzərində apardığı tədqiqatlarla başlayır. Lakin buna baxmayaraq həmin cərəyanın nəzəri lideri Con Uotson (1878-1958) hesab olunur. ümumiyyətlə bbihevizorizim və neobihevizorizim cəryanının yaranması və inkişafında aşağıdakı nümayəndələrinin xidmətləri də böyük olmuşdur:

Con Uotson (1878-1958). Amerikan psixoloqu, bihevizorizmin banisi. Psixologiyada subyektiv metodu tənqidinə görə məşhurdur. Şüurun elmi fakt olduğunu inkar edərək, klassik davranış psixologiyasının əsaslarını işləmişdir.

İvan Petroviç Pavlov (1849-1836). Rus fizioloqu, amerikan bihevizorizminin möhkəmlənməsinə kömək olan şərti reflekslər və ali sinir fəaliyyəti haqqında təlimlərin müəllifidir. Həmçinin temperament sahəsində də öz işləri ilə məşhurdur.

Berxauz Frederik Skinner (1904-1990). Amerikan psixoloqu, bihevizorizmin ən məşhur nümayəndələrindəndir. Instrumental (operant) təlimin konsepsiyasını işləmişdir. Proqramlaşdırılmış təlim nəzəriyyəsinin müəllifidir.

Edvard Tolmen (1886-1959). Amerikan psixoloqu, metodoloji bihevizorizmin nümayəndələrindəndir. Bədən və koqnitiv determinant davranışın, xüsusilə koqnitiv xəritələrin tədqiqatları ilə məşhurdur.

Con Uotsonun 1913-cü ildə “Psixoloji Xəbərlər” jurnalında nəşr edilən və sonralar “bihevizorizmin manifesti” adlandırılan “Psixologiya:bihevizorist onu necə görür” adlı məqaləsində “Stimul-reaksiya” – bihevizorizmin əsas devizi kimi elan olundu. Bihevizoristlərə görə davranış ancaq xarici stimullarla (S) şərtlənən sekretor və

əzələ reaksiyalarından (R) təşkil olunmuşdur. Onların fikrincə davranışın təhlili ciddi surətdə obyektiv xarakter daşmalıdır. (Bayramov, Əlizadə, 2006)

Biheviyristləri vərdişlərin öyrədilməsi və formalaşması maraqlandırır. Onların fikrincə psixoloq məhz davranışı öyrənməlidir, belə ki, davranış bizim bilavasitə müşahidə edə biləcəyimiz yeganə amildir. (Xeyes, Orrell, 2005)

Uotson psixologiyayı təbiət elmləri ilə məhdudlaşdırmaq məcburiyyətində olduğunu iddia etmişdir. Bu səbəbdən tamamilə subyektiv tədqiqat metodları biheviyristlərin laboratoriyalarında qəbul olunmuşdur. Uotson tədqiqatlarında istifadə ediləcək metodları belə təsvir etmişdir:

1. vasitəli və ya vasitəsiz müşahidə
2. test metodları
3. şifahi izahat metodu
4. şərti refleks metodu

Vacib bir metod olan müşahidə digər metodlar üçün lazımı təməl strukturu təşkil edir. Obyektiv test metodları daha əvvəl də istifadə olunurdu. Lakin Uotson test nəticələrinin zehni xüsusiyyətlərinin ölçülmələri olaraq deyil, davranış modelləri olaraq tədqiq olunmasını təklif etmişdir. Uotsona görə hər hansı bir test zəka və ya şəxsiyyəti ölçə bilməz. Testlər daha çox tədqiqatların testin xəbərdaredici vəziyyətinə verdikləri reaksiyanı ölçə bilər. Şifahi tədqiqat metodu Uotsonun sisteminə xas idi və artıq şərh tələb edirdi. Uotson özünümüşahidəni inkar etdiyi üçün laboratoriyada şifahi izahatın istifadə olunması bəzi insanlar tərəfindən şübhəli bir uzlaşma olaraq dəyərləndirilmişdir.

Biheviyristlərin ən vacib metodu olan şərti refleks 1915-ci ilə qədər – biheviyristizmin rəsmi quruluşundan iki il sonra tətbiq olunmadı. Şərti metodlar biheviyristizmdən əvvəl də istifadə olunurdu, lakin amerika psixoloqları tərəfindən istifadə olunması olduqca məhdudlaşdırılmışdır. Uotson bu metodun amerika psixoloji tədqiqatlarında yayılmış şəkildə istifadə olunmasından məsuliyyət daşıyırdı. Sonrakı yazılarında şərti metodlarla əlaqədar olaraq İ.P.Pavlov və B.M.Bexterevə də çox şey borclu olduğunu yazmışdır.

Biheviyristizm orqanizmin ətraf mühitlə əlaqəli bütün davranışlarla maraqlanır. Davranışın özünəməxsus qanunları stimulye-reaksiyanın analizi yolu ilə izah oluna bilər. Bu analiz bir fizioloqun mərkəzi sinir sistemini izah etdiyi qədər ətraflı olmaq məcburiyyətində deyil. Uotson əvvəllər davranışda motivasiyanın rolunu qəbul etdi. İlk kitablarının birində davranışlarla əlaqədar on bir motivasiyanı izah etmişdir.

Mühitin təsirlərinin digər xüsusiyyətlərdən daha üstün olduğunu Uotson irəli sürərkən onun bu fikrini dəstəkləyənlər çox idi. Davranış dəyişilmədikcə psixoloji davranışı dəyişdirmək və idarə etmək üsulundan istifadə olunmurdu. Əgər davranışlar motivasiya güclər tərəfindən yönəldilmiş olsaydı, dəyişilmələr mümkün olmazdı. Əgər davranış təlim və tərbiyə ilə bağlıdırsa, onun dəyişdirilməsi mümkündür. Uotsonun fikrincə həyəcanlar hər hansı bir qıcığa qarşı bəsit fizioloji reaksiyadır. Stimulye daxili bədən dəyişikliklərinə və öyrənilmiş uyğun, açıq reaksiyalar səbəb olur. Bu onu göstərir ki, həyəcan daxili orqanlardan gələn duyğuların yığımıdır.

İlk dəfə olaraq Con Uotson qeyd edəndə ki, psixologiyaya şüuru yox, davranış faktlarını öyrənməlidir (əzələlərin hərəkətini, vəzilərin fəaliyyətini) bu nəzəriyyəyə birinci etiraz edən E. Titçener olmuşdur. O demişdi: “Bir şey ki, şüur terminləri ilə ifadə olunmur, o psixoloji deyil”. Məs: bədən reaksiyaları psixologiyaya deyil fiziologiyaya aiddir. (Qippenreyter,2006)

Deməli, biheviyozizm ideyasının əsasını davranışın mühümlüyü və şüurun yoxluğu habelə onu öyrənməyin də heç bir əhəmiyyətinin olmaması təşkil edir. Uotson yazırdı: “Biheviyozist... şüurun olmasına heç bir sübut tapmır, Cəmsin nəzəriyyələrinə baxmayaraq, o yalnız daim genişlənən davranış sübut olunmuş hesab edir”. Uotsona görə, davranış – reaksiyalar sistemidir. Reaksiya – biheviyozizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq psixologiyaya daxil edilmiş yeni bir anlamdır. Uotson belə hesab edirdi ki, insanın davranışı hər hansı bir təsir nəticəsində mümkündür. Ona görə, elə bir fəaliyyət yoxdur ki, onun arxasında insanı bu və ya digər hərəkətə təhrik edən stimuly (xarici qıcıqlandırıcı) olmasın. Beləliklə məşhur S – R formulu meydana gəldi. (Maklakov, 2006) “Stimuly-reaksiya” biheviyozizmin devizi kimi elan olunur və psixologiyaya elmi qarşısında aşağıdakı məqsədlər qoyulur:

- 1) reaksiya tiplərini aşkar etmək və təsvir etmək
- 2) onların yaranma prosesini müşahidə etmək
- 3) mürəkkəb davranışın yaranma qanunlarını öyrənmək

Bu 3 prinsipi həyata keçirməklə Con Uotson iki məqsədə nail olmaq istəyirdi: situasiyaya əsasən insanın davranışını və reaksiyaya əsasən onun yaranmasına səbəb olan stimuly müəyyən etmək. Yəni S-ə görə R-i, R-ə görə isə S-i müəyyənləşdirmək. Bu proqramın onun nəzəri hissələrə realizasiyasını nəzərdən keçirək. Con Uotson reaksiya tiplərinin təsvirindən başlayır. İlk növbədə o anadangəlmə və qazanılmış reaksiya növlərini ayırd edir. Yeni doğulmuş körpələrin öyrənilməsinə üz tutaraq Uotson bir sıra anadangəlmə reflekslərin siyahısını tərtib edir: asqırma, hıçqırma, əmmə, təbəssüm, ağlama, ətrafların və başın hərəkəti və s. Bəs hansı qanunlara əsasən qazanılmış reflekslər meydana gəlir və intensiv olaraq çoxalır?

Bu suala cavab vermək üçün Uotson İ.P.Pavlovun və B.M.Bexterevin elə bir az əvvəl çap olunmuş əsərlərinə müraciət etməli olur. Bu əsərlərdə ətraflı olaraq şərti reflekslərin yaranma mexanizmləri təsvir edilir. Con Uotson şərti reflekslər konsepsiyasını psixoloji nəzəriyyələrin elmi bazası kimi qəbul edir. Bəs mürəkkəb reaksiyalar necə yaranır? Uotsona görə - şərti reflekslər kompleksinin yaranması yolu ilə belə bir düstur alınır:

S1 --- R1

S2 --- R2

S3 --- R3

S1, S2, S3

A ----- R1, R2, R3

Şəkil №1. “Mürəkkəb reaksiyaların yaranma prosesinin sxemi” (C. Uotsona görə)

Tutaq ki, belə bir situasiyadır: birinci şərtsiz stimuly birinci şərtsiz reaksiyaya səbəb oldu, ikinci ikinciyə, üçüncü də üçüncüyə. Sonra da bütün şərtsiz stimulları bir şərti stimuly ilə əvəz etdilər(A). Nəticədə şərti stimuly reaksiyaların mürəkkəb kompleksinin yaranmasına səbəb olur.(şək.1) (Qippenreyter, 2006)

Con Uotson qeyd edirdi ki, biheviyozistə görə psixologiyaya təbiət elminin təmiz obyektiv bir sahəsidir. Onun nəzəri məqsədi davranışın qabaqcadan deyilməsi və idarə edilməsidir. Biheviyozist üçün introspeksiya, psixologiyaya metodlarının mühüm hissəsini təşkil etmir, onun məlumatlarının isə heç bir elmi dəyəri yoxdur, belə ki, onlar

tədqiqatçıların bu məlumatları interpretasiya etmək üçün hazır olub olmamalarından asılıdır.

Bizim keçirdiyimiz bir çox eksperimentlər insan psixologiyasına çox az yeniliklər gətirdilər. Buradan aydın olur ki, məsələnin həlli üçün müəyyən kompromiss lazımdır. Ya psixologiya elmi öz baxışına davranış faktlarını şüuru inkar edib etməməsindən asılı olmayaraq əlavə etməlidir, ya da davranışın öyrənilməsi tamamilə ayrılıb müstəqil bir elmə çevrilməlidir. Əgər insanı öyrənən psixoloqlar bizim cəhdləri lazımı qədər qiymətləndirməsələr və öz mövqelərini dəyişməkdən imtina etsələr, biheviyristlər öz tədqiqat obyektini kimi insanı seçmək məcburiyyəti qarşısında qalacaqlar və onun üzərində aparacağı tədqiqat metodları heyvanlar üzərində aparılmış metodlara uyğun olacaqdır. (Qalperin, Jdan, 1980)

Qeyd etmək lazımdır ki, biheviyristlər tədqiqatları əsasən heyvanlar üzərində aparırdılar. Bu ona görə deyildi ki, onları heyvanlar maraqlandırır. Sadəcə biheviyristlərə görə heyvanların bir çox üstünlükləri var: onlar “təmiz” obyektlərdir, çünki, davranışlarına şüurun heç bir müdaxiləsi yoxdur. Alınan nəticələri isə onlar cürətlə insanlar üzərinə köçürürdülər. Məs: uşaqların cinsi tərbiyəsi ilə bağlı problemlərdən danışarkən Uotson siçovullar üzərində aparılmış tədqiqatlara müraciət edirdi.

Bir az da Uotsonun ekperimental proqramı haqda: o hesab edirdi ki, psixoloq insan həyatını beşikdən ölümünədək müşahidə etməlidir. “Ölümədək” biheviyristlər tərəfindən heç bir insanın həyatı müşahidə olunmayıb, lakin “beşiyə” Uotson müraciət etmişdi. O öz laboratoriyasını uşaq evində qurub, yeni doğulmuş körpələri və uşaqları öyrənirdi.

Təsadüfi deyildir ki, biheviyristizm qısa müddət ərzində Amerikan psixologiyasının əsas cərəyanına çevrildi və Avropa ölkələrinə də yayıldı. Çünki XX yüzilliyin əvvəllərində psixologiyanın nailiyyətlərindən praktik məqsədlərlə istifadə olunması məsələləri kəskin surətdə qarşıda dururdu.

Biheviyristizm metodoloji cəhətdən nöqsanlı olduğu üçün artıq 20-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində onun daxilində müstəqil istiqamətlər əmələ gəldi; neobiheviyrist (yunanca neos – yeni deməkdir) cərəyanlar formalaşdı. (Bayramov, Əlizadə, 2006)

Bu cərəyanın banisləri E. Tolmen və K. Hall hesab edilirlər. Edvard Tolmen (1886-1959) öz fikirlərini 1932-ci ildə çap edilən “Heyvan və insanların məqsədli davranışı” kitabında yazır. Digər biheviyristlər kimi Tolmen də öz tədqiqatlarını əsasən heyvanlar (ağ siçovullar) üzərində aparırdı və hesab edirdi ki, davranış qaydaları bütün canlılar üçün eynidir. Özündən əvvəlki “klassik biheviyristlərin” fikirlərinə uyğun olaraq, Tolmen davranış tədqiqatının ciddi obyektiv metodlarla aparılmasının və bu zaman iradi olaraq heç bir daxili şüur aləminin mövcudluğu haqda fikirlərin olmamasının tərəfdarı idi. Tolmen sübut edirdi ki, daxili prosesləri də “xaricə çıxartmaq”la onların da tədqiqatlarına istənilən bütün fiziki obyektlərin tədqiqatları kimi dəqiqlik vermək olar. Bunun üçün davranışa ayrı-ayrı reaksiyaların zənciri kimi yox, bütöv bir tam kimi baxmaq lazımdır.

Neobiheviyristlər məlumatlarını açıqlamaq üzrə meydana gətirdikləri yeni sistemlərində bir neçə nöqtə üzərində həmfikir idilər:

- 1- psixologiyanın əsası öyrənmə işləridir.
- 2- nə qədər qarışıq olduğu diqqətə alınmadan, davranışların əksəriyyəti şərtlənmə qanunlarıyla açıqlana bilər.

3- psixologiya professorluq qanununu uyğunlaşdırmaq məcburiyyətindədir.

Tezliklə S – R formulunun davranışı izah etməsi üçün çox məhdud olduğu üzə çıxdı. Belə ki, “S” və “R” çoxşaxəli və mürəkkəb münasibətlərdə olduqlarından onlar arasında bilavasitə əlaqəni görmək mümkün deyildi. Bihevizmin sonrakı davamçılardan olan E. Tolmen bu formula mühüm bir düzəliş verdi. O “S” və “R” formulasına aralıq mövqeli bir səviyyə “V” – təklif etdi. Nəticədə formul bu şəkli aldı:

S – V – R.

Bu aralıq mövqeli səviyyə altında E. Tolmen davranışa təsir edən daxili prosesləri nəzərdə tuturdu. Bu proseslərə o, məqsəd, istək, fərziyyə və situasiyaların obrazlarını aid etdi. Baxmayaraq ki, aralıq dəyişkənlik şüurun funksional ekvivalenti idilər onlar haqqında yalnız davranışa əsasən fikir yürütmək olardı. Məs: Tolmenə görə heyvanlarda hər hansı bir məqsədin olub-olmaması haqqında ancaq o zaman danışmaq olar ki, 1) heyvanda axtarış fəaliyyəti üzə çıxsın və müəyyən bir obyektə almayınca davam etsin 2) obyektə alarsa aktivliyi dayandırsın 3) təkrar nümunələr zamanı obyektə aparın yolu daha tez tapsın. Beləliklə, sayılan göstəricilərə əsasən qeyd etmək olar ki, verilən obyektin tapılması heyvan üçün bir məqsəd (istək) idi. Bu göstəricilər isə davranışın xüsusiyyətləri idi və şüura müraciət etməyə heç bir lüzum qalmırdı.

Bütün bu nəticələr sonda şüurun tamamilə inkar edilməsinə gətirib çıxardı. Bihevizmin isə inkişafının bütün mərhələlərində əsas tələbi şüura “toxunulmazlıq” idi. Lakin bu tələb həyatın təsiri altında məhv oldu. Hətta bihevizmin vətəni olan Amerikada belə şüura qayıtmanın əhəmiyyəti başa düşüldü və bu qayıtma tezliklə baş verdi. (Qippenreyter, 2006)

Digər bihevizmlərdən fərqli olaraq Tolmenin fikrincə davranış hərəkət vərdişlərinin qazanılmasına gətirib çıxarmır. Onun eksperimental məlumatlarına əsasən orqanizm müəyyən zaman ərzində şəraitə uyğunlaşaraq məsələnin həlli üçün gediləcək yolun xəritəsini qurur.

Tolmenin nəzəriyyəsi bihevizmlərin bəzi faktorlara (orqanizmin ətraf mühitdə adaptasiyasının idarə edilməsi kimi) baxışlarını dəyişdirdi. Tolmenin eksperimentlərindən sonra davranışa olan əvvəlki fikirlərin azlığı aşkarca üzə çıxdı. Onların yenidən baxılması tələb olundu.

Klark Hall (1884-1953), psixologiya nəzəriyyəsinə fizika və riyaziyyat elmlərinə xas olan düzgünlük və dəqiqlik vermək istəyirdi. Buna əsasən o hesab edirdi ki, psixologiyada bir neçə ümumi teoremlər (Evklidin həndəsəsinə yaxud Nyutonun mexanikasına uyğun) əlavə edilməlidir. Bu teoremlər eksperimental yoxlamalardan keçirilməli və təcrübələrin təsdiq olunmadığı halda daha adekvat formaya salınmalıdır. Bu yanaşma hipotetiko-deduktiv metod adını aldı.

Hall güman edirdi ki, orqanizmin davranışının psixi obrazlara, intellektual komponentlərə və s. müraciət etmədən ciddi elmi izahatını vermək olar. Onun fikrincə obyektləri fərqləndirmək üçün tələbatın olması yetərlidir. Əgər heyvan labirintin bir dəhlizində qida, digərində su tapa bilirsə, bunu ancaq tələbatla (yəni qidaya və suya) izah etmək olar. İlk dəfə olaraq Hall şərti – reflektor fəaliyyətin modelləşdirilməsinin mümkünlüyü haqda fikir irəli sürdü. O qeyd etdi ki, əgər qeyri-orqanik materialdan bir qurğu düzəltmək olsaydı və bu qurğu şərti refleksin bütün əsas funksiyalarını yerinə yetirə bilsəydi, onda belə qurğular sistemi yaradıb “cəhd və səhvlər” metodu ilə əsl

təlimi (öyrətməni) nümayiş etdirmək olardı. Bu istiqamətin yeni inkişafına B.F. Skinnerin nəzəriyyəsi təkan verdi.

Berxauz Frederik Skinner (1904-1990) Harvard Universitetini bitirib, 1931-ci ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdi. Sonrakı 5 ildə Skinner Harvard Tibb məktəbində işləmiş, heyvanların sinir sistemini öyrənmişdir. Uotsonun və Pavlovun şərti reflekslərin formalaşması və öyrənilməsi haqda əsərləri Skinnerin elmi maraqlarına böyük təsir göstərmişdi. Bir neçə il Minnesot və İndiana Universitetlərində işlədikdən sonra Skinner Harvard Universitetinin professoru vəzifəsində ömrünün sonunadək çalışmışdır. Az sonra o, milli elmlər akademiyasının üzvünə çevrilir və onun əsərləri dünya şöhrəti qazanır.

Klassik bihevizmi yenidən işləməyə çalışan Skinner insan davranışına sistemətik yanaşmanın mühümlüyü fikrini irəli sürdü. Skinner ideyalarının mərkəzində davranışın səbəbini öyrənmək və onu idarə etmək dururdu. Bu barədə o, Uotsonun və Torndaykın psixi inkişafın sosiogenetik təbiətinə olan baxışları ilə razı idi. Yəni qeyd edirdi ki, inkişaf xarici stimullarla şərtlənən təlimdir.

Baxmayaraq ki, Skinner tərəfindən uşaqların öyrədilməsi haqda hazırlanmış proqram böyük entuziazmla qarşılandı və tezliklə də yayıldı, onun davranışı proqlamlaşdırmaq ideyası və problemləli davranışı (kiçik yaşlı cinayətkarlar, psixi xəstələr) korreksiya etmək məqsədilə hazırladığı proqramlar böyük tənqiddə məruz qaldılar. Belə ki, söhbət arzuolunan davranışın müsbət möhkəmləndirilməsindən və arzuolunmazın da mənfi möhkəmləndirilməsindən getdiyi üçün problem davranışın bütövlükdə idarə edilməsinin qeyri-mümkünlüyündə idi.

Lakin bütün bu qüsurlara baxmayaraq Skinnerin üsulları psixologiyaya böyük təsir göstərdi. Müasir Amerikan elmində Skinner ən görkəmli alimlərdən sayılır və istinadlarının sayına görə hətta Freydin tərəfdarlarından da üstündür. Bununla yanaşı onun operant davranış nəzəriyyəsi təlim proseslərinə yenidən baxılmasına və yeni proqramların işlənməsinə səbəb oldu.

Psixologiyanın bir elm kimi xarakteristikası

Müasir dövrdə insanı 200-dən artıq elm sahəsi öyrənir. Onalrdan biri psixologiyadır. Psixologiya elmi qədim tarixə malikdir. Psixoloji anlayışlar sistem şəklində ilk dəfə olaraq Aristotelin (eramızdan əvvəl IV əsr) “Ruh haqqında” traktatında şərh olunmuşdur. Traktatın adına diqqət edin: o, psixologiya deyil, “ruh haqqında” adlanır. Bu təsadüfi deyildir. Uzun müddət (XIX əsrin sonlarına qədər) psixologiya elmi fəlsəfəyə aid fənn hesab olunub. Avropa ədəbiyyatında mental (latın sözü olub psixi olan deməkdir) fəlsəfə, ruhiyyat, pnevmatologiya (pnevma – yunan sözü olub nəfəs, ruh deməkdir) adlandırılmışlar. XVIII əsrin sonuna qədər psixologiya sözü nə ingilis, nə də fransız ədəbiyyatında işlənilməmişdir. Alman ədəbiyyatında isə psixologiya sözü ensiklopedist alim Xristian Volfun 1732-ci ildə “Emprik psixologiya” və 1734-cü ildə “Rasional psixologiya” kitabları nəşr olunandan sonra məlum olmuşdur. Azərbayacanda psixologiya termini XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində rus psixoloqlarının vasitəsilə işlənməyə başlanmışdır. Psixologiya sözü iki yunan sözünün – “psyuxe” – ruh, ruhi aləm, “loqos” – bilik, öyrənmək, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir, “psixika haqqında elm” deməkdir.

Psixologiya termini evristik baxımdan elmin predmetini dəqiq ifadə edir: psixologiya psixika haqqında elmdir. Psixologiya elminin predmeti mürəkkəb və

çoxcəhətlidir. Psixologiya elmi həm də fəaliyyət və ünsiyyətin psixoloji problemlərini öyrənir. Psixika fəaliyyət və ünsiyyət prosesində müxtəlif normalarda təzahür edir. Psixologiya beyində obyektiv aləmin subyektiv surəti kimi əmələ gələn psixikanın faktları, qanunauyğunluqları və mexanizmləri haqqında elmdir. Qədimdən psixika haqqında iki təlim – materialist və idealist təlim vardır. Psixologiyanın bir elm kimi inkişafı əsasən materialist təlimin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Psixika obyektiv aləmin subyektiv inikasından ibarətdir. İnikas nədir? İnikas materiyanın ən ümumi xassəsidir.

İnikas dedikdə iki obyektin qarşılıqlı təsiri prosesi və onun nəticəsi nəzərdə tutulur. Bu zaman həmin obyektlərdən birində əmələ gələn dəyişikliklər o birini təsiri ilə şərtlənir və sonuncunun strukturuna uyğun olur. İ.M.Seçenov sübut etdi ki, psixika reflektor (latınca reflexus - əks olunan deməkdir) xarakter daşıyır. Akademik İ.P.Pavlov reflektor nəzəriyyəni geniş eksperimental tədqiqatlar əsasında yeni faktlarla zənginləşdirdi. Onun ali sinir fəaliyyəti haqqındakı təlimi reflektor nəzəriyyənin inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir. Psixika haqqında elmi təsəvvürlərin formalaşmasında təbiətşünaslıq mühüm rol oynamışdır. Müasir təsəvvürlərə görə psixi funksiyalar beyin sahələrinin birgə işi sayəsində həyata keçirilən funksional sistemlər (P.K.Anoxin) kimi fəaliyyət göstərir. Onun sistem təşkil edən mərkəzi amili işin nəticəsi və ya məqsədi ilə uzlaşırlar. Psixi hadisələri şərti olaraq üç böyük qrupa bölürlər: 1. Psixi proseslər. 2. Psixi hallar (və ya psixi halətlər, vəziyyətlər). 3. Psixi xassələr (və ya xüsusiyyətlər). Psixi proseslər psixologiya elminin əsas kateqoriyalarından biridir. İdrak proseslərinə (duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, nitq və təxəyyül), iradi proseslərə və emosional proseslərə birlikdə psixi proseslər deyilir. Başqa sözlə, psixi proseslər özləri də üç qrupa bölünür: idrak prosesləri, hissi proseslər, iradi proseslər. Psixi hadisələrin ikinci qrupunu təşkil edən psixi hallar və ya vəziyyətlər də müxtəlifdir. Şən əhval, affektlər, ehtiraslar, dalğınlıq, inamsızlıq, şübhə və s. psixi hallara misal ola bilər. Psixi xassələr də psixologiya elmini kateqoriyaları içərisində mühüm yer tutur. Temperament, xarakter və qabiliyyətlər əsas psixi xassələrdir. İnsanın onun üçün səciyyəvi olan keyfiyyətlərini (ağlın tənqidliliyi və ya müstəqilliyini), emosional xassələrini (tez özündən çıxma, emosionallıq) və s. də psixi xassələrə aid edirlər. Psixi proseslər, hallar və xassələr bir-birilə üzvi surətdə əlaqəlidirlər. Onlardan biri adətən o birisinin yanında əmələ gəlir. Psixi halətlər və ya vəziyyətlər ayrı-ayrı psixi proseslərin, məsələn, əhvalar, affektlər hissələrin, dalğınlıq diqqətin, iradənin, şübhə təfəkkürün təzahürü kimi özünü göstərir. Onlar isə möhkəmlənib bir adamı başqasından fərqləndirən psixi xassə kimi təzahür edə bilər. “Proses”, “hal” və “xassə” nə deməkdir? Nə üçün duyğuları, qavrayışı, diqqəti, hafizəni, təfəkkürü, nitqi və təxəyyülü, iradəni və hissələri psixi proses adlandırırlar, Halbuki şübhəni və ya dalğınlığı psixi hallar, temperament, xarakter və ya qabiliyyətlərə psixi xassələr deyilir. Proses latın sözü olub hər hansı bir hadisənin başlanması, gedişi və inkişafı mərhələlərini əks etdirir. Bu baxımdan bütün psixi hadisələr – istər psixi xassələr, istərsə də psixi hal və xassələr prosesual xarakter daşıyır. Məsələnin belə qoyuluşuna ilk dəfə diqqəti rus alimi İ.M.Seçenov cəlb etmişdir. Müasir psixologiyada proses sözü əslində geniş və dar mənada işlənir. Geniş mənada psixi olan proses kimi nəzərdən keçirilir, bütün psixi hadisələr eyni dərəcədə proses kimi təhlil edilir. Dar mənada isə psixi proses dedikdə duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, nitq, təxəyyül, iradə və hissələr nəzərdə tutulur. Psixi proses termini psixi faktın prosesuallığını, dinamikasını nəzərə çarpdırır. Psixi halət termini psixi faktın nisbi davamlılığını bildirir. Psixi xassə və ya psixi xüsusiyyət termini isə psixi faktın sabitliyini, onun şəxsiyyətin strukturunda möhkəmləndiyini və

təkrar olunmasını ifadə edir. Psixi proseslər, psixi hallar və psixi xassələrin hamısına birlikdə psixika və ya psixi hadisələr deyilir. Psixikanın əmələ gəlməsi materiyanın hərəkətinin bioloji formasının təşəkkülü ilə bağlıdır. Həyat təbiətin inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsidir. Psixikanın yaranması və inkişafının öyrənilməsi təbiət elmlərinin, o cümlədən psixologiyanın qarşısında duran mürəkkəb, mühüm vəzifələrdən olmuşdur. Psixikanın filogenizdə inkişafı əksətdirmənin tropizm, instinktiv, həyatda qazanılan və intellektual davranış formalarında təzahür etmişdir. Elementar qıcıqlanma sadə, birhüceyrəli orqanizmlərdə özünü göstərir və onların mühüm təsirinə hərəkətlə cavab verirlər. Mühit canlı orqanizmə bioloji təsir göstərə bilir ki, bunun nəticəsində həmin orqanizmin protoplazmanın xassəsi dəyişir. Bioloji amillərə özünəməxsus cavab vermək üsulları tropizmlər və ya taksiklər adlanır. Tropizmlərin aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər: fototropizm – canlı orqanizmin işığın təsiri ilə hərəkət etmə meyli; termotropizm – işığın təsiri ilə hərəkət etmə meyli; xerotropizm – müəyyən fiziki-kimyəvi mühiti seçmə meyli; topotropizm – mexaniki qıcıqlandırıcıların təsiri ilə hərəkət etmə meylivə s. Canlılarda psixikanın təşəkkül tapması onların mühitə uyğunlaşa bilməmələri ilə bağlı olan dəyişikliklərdən yaranır. Bir çox canlıların davranışı instinktiv davranışdır və təbii tələbatdan doğur. Mühitin müəyyən şəraitinə, təsirinə qarşı mürəkkəb anadangəlmə reaksiya forması instinktlər adlanır. İnstinktiv davranış müəyyən bir növün hamısı üçün xarakterik olan anadangəlmə davranışdır. Bir çox alimlər hesab edirlər ki, instinktlər dəyişməzdir və canlıların fərdi qaydada mühitə uyğunlaşması prosesində dəyişməz qalır. Ali heyvanlarda instinktiv davranış forması ilə yanaşı dəyişkən formalı davranış – vərdişlər və intellektual hərəkətlər də mövcuddur. Vərdişlər inkişafın ən aşağı pilləsində belə özünü göstərir. Lakin açıq-aşkar ifadə olunan vərdişlər yalnız baş beyin qabığına malik olan heyvanlarda müşahidə edilir. Ali heyvanlarda davranışın ən yüksək səviyyəsi intellektual davranışdır. İntellektual davranışın əsasını ayrı-ayrı cisimlər arasındakı mürəkkəb münasibətləri əls etdirmək təşkil edir. Lakin heyvanların intellektual və ya əqli davranışı təbii ki, insan ağılından fərqli keyfiyyətə malikdir. Psixologiya elmi öz inkişafının müxtəlif mərhələlərində keçmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: Elməqədərki birinci mərhələ qədim dövrdən başlayaraq bizim eradan əvvəlki VII-VI əsrlərə qədərki dövrü əhatə edir. Bu dövrdə ruh (psixika) haqqında təsəvvürlər çoxsaylı mif və əfsanələrdə, nağıl və ilkin dini inanlarda, totemlərdə öz əksini tapmışdır.

İlkin elmi təsəvvürlər (ikinci mərhələ). Bu dövr eramızdan əvvəl VII-VI əsrlərdən başlayaraq XVIII əsrin sonuna qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə psixologiya elmi fəlsəfənin tərkibində inkişaf etmişdir. İkinci mərhələnin başa çatması ilə bağlı olaraq psixoloji ədəbiyyatda fikir və mövqelər fərqlidir. Kimi ilk psixologiya – asosionizmin yaranmasıyla (XVIII əsrin sonları), kimi də fəlsəfə və təbiət elmlərindən fərqli psixologiya terminlərinin yaranmasıyla (XIX əsrin ortaları) ikinci mərhələnin başa çatdığını qəbul edir. Psixologiyanın inkişafının mərhələlərə ayrılması digər elmlərdə olduğu kimi şərti xarakter daşıyır. Bəzən psixologiya elminin müstəqil elm sahəsi kimi yaranmasını V.Vundtun eksperimental psixologiyay laboratoriyasının yaranması tarixindən götürmədiyi də təklif edənlər də var. Psixologiya elminin inkişafının üçüncü mərhələsi Almaniyanın Leypsiq şəhərində V.Vundtun ilk eksperimental psixologiya laboratoriyasının yaratması ilə başlayır. Eksperimental psixologiya laboratoriyasının yaranması ilə psixologiya müstəqil, obyektiv və eksperimental elm sahəsinə çevrildi.

Lakin V.Vundtun assosianist yanaşmanın əsasında qurduğu psixoloji model insanın ruhu aləmi, emosional haləti, şəxsiyyətin strukturu, yaradıcı fəallığı ilə bağlı

yeni faktlar verə bilmədi. XX əsrin II yarısında yeni psixologiya məktəbləri və istiqamətləri: humanist psixologiya, genetik psixologiya, koqnitiv psixologiya meydana çıxdı. Beləliklə, demək olar ki, XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq psixologiya elmi özünün yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. Bu mərhələnin xarakterik xüsusiyyəti onan ibarətdir ki, indi ayrılma, parçalanma yox, ayrı-ayrı məktəblərin, tədqiqat istiqamətlərinin birləşməsi prosesi gedir. Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da psixoloji fikrin yaranması və inkişafını iki mərhələyə ayırmaq olar: elməqədərki və elmi psixologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Əlbəttə onların arasında kəskin sədd qoymaq, sərhəd çəkmək də düzgün olmazdı. Onlar bir-birinin daxilində formalaşmış, biri digərinin inkişafına zəmin yaratmışdır. Elməqədərki psixoloji fikirlərin yaranması tarixi çox qədimdən, eramızdan əvvəldən başlanır. O, bir tərəfdən Şərqi fəlsəfi fikrindən, digər tərəfdən xalq yaradıcılığından bəhrələnmişdir. O bir tərəfdən həyatın özündən, ictimai-tarixi proseslərdən asılı olaraq inkişaf etmiş, digər tərəfdən baş verən proseslər psixoloji fikrə öz təsirini göstərmişdir. Professor Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə elməqədərki psixologiya və ya “güzəran psixologiyası” da adlandırırdılar. Onlar yazırlar: “Güzəran psixologiyasına aid biliklərin mənbəyini ictimai və şəxsi təcrübə təşkil edir. Hələ qədim zamanlardan başlayaraq bu biliklər nəsil-dən-nəslə vermiş müxtəlif obrazlı ifadələrdə, atalar sözlərində, bayatılarda, nağıllarda, dastanlarda və s.də özünün əksini tapmışdır.

Bizim hər birimiz bu bilikləri ətraf adamlardan eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatı vasitəsilə mənimsəyirik. İnsanın şəxsi təcrübəsində həmin biliklər daha da dəqiqləşir, yeni məna çalarları kəsb edir.” Onlar daha sonra yazırlar: “Güzəran psixologiyasına aid olan biliklərdə biz hətta müasir psixologiya üçün maraqlı olan müəyyən faktlara rast gəlirik. Lakin onların hamısı üçün bir cəhət səciyyəvidir - güzəran psixologiyasında faktlar ardıcıl şəkildə izah edilmir, sübut olunmur.” İnsanlar lap qədimlərdən qarşılıqlı münasibətlərdə olduqları, ünsiyyətə girdikləri insanları öyrənməyə, anlamağa, dərk etməyə çalışmış, bunun üçün müşahidələr aparmışlar. Tədrisən toplanan bilikləri ümumiləşdirilmiş, dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçərək ümuminin hamının qəbul etdiyi fikirlər olmuşdur. Bunlar bayatılar, nağıllar, atalar sözləri, nəğmələr, laylalar, miflər, əfsanələr və s. şəkildə lakonik dildə çatdırılmışdır. Demək olar ki, elmi psixologiyanın tədqiq etdiyi sahələr içərisində elə bir problem yoxdur ki, xalq yaradıcılığında ondan bəhs olunmasın, münasibət bildirilməsin. Psixoloji fikrin yaranması və inkişafının digər bir istiqaməti isə yazılı ədəbiyyat, filosof və yazıçıların, şairlərin yaradıcılığıdır. Bu mənada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, Nizami, Tusi, Nəsimi, Fizuli, Axundov, S.Ə.Şirvani, Sabir, C.Məmmədquluzadə və digər mütəffəkirlərin yaradıcılığı Azərbaycan psixoloji fikrinin yaranması, inkişafı və formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onların yaradıcılığı bir tərəfdən xalqın təfəkkür tərzinin inkişafına təkan vermiş, digər tərəfdən özündə həyat reallıqları əksini tapmışdır. Yəni Azərbaycan xalqının keçdiyi inkişaf yolunun mərhələlərini müəyyənləşdirməkdə bu əsərlər gözəl bir mənbədir. Məlumdur ki, XIX əsrin ortalarında psixologiya elmi bir sıra nailiyyətlər əldə etmişdir. Onlardan ən başlıcası isə ondan ibarətdir ki, həmin dövrdə eksperimental üsullar psixologiya elminə nüfuz edirdi. Azərbaycanda elmi psixologiya XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində inkişaf etməyə başladı. Azərbaycanda ilk psixologiya laboratoriyası 1926-cı ildə F.Ə.İbrahimbəyli tərəfindən yaradılmışdır. Hal-hazırda professor B.H.Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi altında Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində “Eksperimental psixologiya” elmi-tədqiqat laboratoriyası fəaliyyət göstərir.

Müasir dövrdə Azərbaycan psixoloqları psixologiyanın müxtəlif sahələrini əhatə edən problemləri tədqiq etməklə məşğuldurlar. Bu baxımdan AMEA-nın müxbir üzvü,

professor B.H.Əliyevin hüquq və mühkəmə psixologiyası sahəsində apardığı tədqiqatlar, professor Ə.S.Bayramovun etnik psixologiya sahəsində aparığı tədqiqatlar, professor Ə.Ə.Əlizadənin və professor M.Həmzəyevin pədoqoji psixologiya sahəsində apardığı tədqiqatlar, professor Ə.T.Baxşəliyevin Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı ilə bağlı apardığı tədqiqatlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı

Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da psixoloji fikrin yaranması və inkişafını iki ərhələyə ayırmaq olar: elməqədərki və elmi psixologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Əlbəttə, onların arasında kəskin sədd qoymaq, sərhəd çəkmək də düzgün olmazdı. Onlar bir-birinin daxilində formalaşmış, biri digərinin inkişafına zəmin yaratmışdır. Elməqədərki psixoloji fikirlərin yaranması tarixi çox qədimdən, eramızdan əvvəldən başlanır. O, bir tərəfdən Şərqi fəlsəfi fikrindən, digər tərəfdən xalq yaradıcılığından bəhrələnmişdir. O, bir tərəfdən həyatın özündən, ictimai-tarixi proseslərdən asılı olaraq inkişaf etmiş, digər tərəfdən baş verən proseslər psixoloji fikrə öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycanda psixoloji fikrin, psixologiya elminin tarixinin araşdırılmasının dünya psixologiya elminin inkişafı tarixi ilə uzlaşır.

Professorlar Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə elməqədərki psixologiyayı eyni zamanda «güzəran psixologiyası» adlandırırlar. Ona, yazırlar: «Güzəran psixologiyasına aid biliklərin mənbəyini ictimai və şəxsi təcrübə təşkil edir. Hələ qədim zamanlardan başlayaraq bu biliklər nəsil-dən-nəslə verilmiş müxtəlif obrazlı ifadələrdə, atalar sözlərində, bayatılarda, nağıllarda, dastanlarda və s. –də özünün əksini tapmışdır. Bizim hər birimiz bu bilikləri ətraf adamlardan, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatı vasitəsilə mənimsəyirik. İnsanın şəxsi təcrübəsində həmin biliklər daha da dəqiqləşir, yeni məna çalarları kəsb edir». İnsanlar lap qədimlərdən qarşılıqlı münasibətlərdə olduqları, ünsiyyətə girdikləri insanları öyrənməyə, anlamağa, dərk etməyə çalışmış, bunun üçün müşahidələr aparmışlar. Tədrisən toplanan biliklər ümumiləşdirilmiş, dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçərək ümuminin, hamının qəbul etdiyi fikirləri olmuşdur. Bunlar bayatılar, nağıllar, atalar sözləri, nəğmələr, laylalar, miflər, əfsanələr və s. şəklində, lakonik dillə çatdırılmışdır. Demək olar ki, elmi psixologiyanın tədqiq etdiyi sahələr içərisində elə bir problem yoxdur ki, xalq yaradıcılığında da ondan bəhs olunmasın, münasibət bildirilməsin. Xalq yaradıcılığında xalqın düşüncə və davranış tərzini, ayrı-ayrı dövrlərdə baş verən hadisələrə münasibəti öz əksini bariz şəkildə tapır. Yəni hadisələrə münasibət, onun təhlili, ümid və istəklər bu yaradıcılığın əsasını təşkil edir. Psixoloji fikrin yaranması və inkişafının digər bir istiqaməti isə yazılı ədəbiyyat, filosof və yazıçıların, şairlərin yaradıcılığıdır. Bu mənada «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları, Nizami, N.Tusi, Nəsimi, Füzuli, M.F.Axundov, Sabir, C.Məmmədquluzadə və digər mütəfəkkirlərin yaradıcılığı Azərbaycan psixoloji fikrinin yaranması, inkişafı və formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onların yaradıcılığı bir tərəfdən xalqın təfəkkür tərzinin inkişafına təkan vermiş, digər tərəfdən bu əsərlərin özündə həyat reallıqları əksini tapmışdır. Yəni Azərbaycan xalqının keçdiyi inkişaf yolunun mərhələlərini müəyyənləşdirməkdə bu əsərlər gözəl bir mənbədir.

Professor Ə.S.Bayramov yazır: «Hər bir xalq və ya etnos özünü düzgün dərk edib qiymətləndirmək və tərəqqiyə nail olmaq üçün yalnız özünün sosial-iqtisadi tarixi keçmişinə deyil, həm də öz psixoloji keçmişinə dərinlən bələd olmalıdır». Azərbaycan xalqının islam dininin Azərbaycana gəlişinə qədərki həyat, məişət və təfəkkür tərzini şifahi xalq ədəbiyyatında və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında çox bariz şəkildə öz əksini tapmışdır. Dastanda totemizmin, şamanizmin, çoxallahlığın xeyli açıq və gizli əlamətləri vardır. Əsərdə Basatı aslan bəsləyir və eyni zamanda Basat deyir: «Anam adın sorar olsan Qaba Ağac, atam adın deyirsən Qocan Aslan, mənim adım sorarsan Arzu oğlu Basat». Dastan belə başlayır: «Xanım hey!» Belə bir başlanğıc, «hey» nidadır, niskildir, çağırışdır. Əl çatmayan, tüb keçmiş, yangı yaradan bir hissdır. Daxilin, genin, idrakın uyğunlaşdığı bir mühitə düşərək xiffəti, fəryadıdır. Tarixçi Gizo yazırdı: «Elə ki, xalqların arxasında uzun və şərəfli tarix durdu, onlar nə qədər çalışsalar da, bu keçmişdən ayrılı bilməyəcəklər. Onlar hətta bu keçmişə məhv etməyə çalışdıqları zaman belə onun təsiri altında olacaqlar». Qədim türklər islamdan qabaq çoxallahlı idilər.

Onlar öz qılınclarına and içir, suyla xəbərləşir, qurd üzünü mübarək deyirdilər. Deməli xalqın etnogeni ilə mühiti arasında uyğunluq olduqda xalq inkişaf edir. Onların arasında ziddiyyət olduqda isə mənəviyyatda, əxlaqda deformasiya baş verir. Bəzən xalqın etnogeninə, düşüncə tərzinə yad, yabançı olanı ona doğru, düzgün kimi təqdim edir, inandırmağa çalışırlar. Psixoloji fikrin inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsində şifahi xalq ədəbiyyatının, klassiklərimizin yaratdıqları əvəzsiz xəzinədir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da başlıca ideyalardan biri əsarətdən, mütilikdən, kökünə, soyuna dönük çıxmaqdan ölümün üstün tutulmasıdır. Etibar, inam, sədaqət, ləyaqət aparıcı xəbərlərdən birini təşkil edir. Beyrəyin nişanlısı yalnız onun dirisinə yox, ölüsünə də sadıq qalacağını bildirir: «Erkək sinəyi (milçəyi) üzərimə qondurmam», -deyir. Dastanda ən çox diqqəti cəlb edən azadlıq, azad fikir, qadın və kişi bərabərliyi, qadının uca, yüksək tutulmasıdır. Qanlı Qoca oğlu Qanturalı evləndirmək istəyir və ondan nə sayaq qız istədiyini soruşur. Qanturalı deyir: «Baba, mən yerimdən durmadan ol durmuş ola, mən qanlı kəfər əlinə varmadan ol varmış, mənə baş gətirmiş ola». Mərdlik, məğrurluq, qeyrət enilə qıza, qadına da xas olub. Ərləriylə, sevgilləriylə bu meydanda döyüşən qadınlar eyni zamanda onların qürurunu sındırmamağa, kişilərin yanında qürrələnməməyə çalışırlar: «Öyünərsə ər öyünsün-aslandı. Öyünməklə övrətlərə böhtandır. Öyünməklə övrət ər olmaz», -deyiblər. Dədə Qorqud dünyasının əxlaq qaydaları, mərdlik, ləyaqət, şərəf, nəciblik anlayışları azərbaycanlı psixologiyasının, xarakterinin təməlidir. Zaman-zaman dəyişən, zənginləşən, bəziləri itib-batan, bir çox keyfiyyətləri deformasiyaya uğrayan azərbaycanlı psixologiyasının etnogeni, nüvəsi Dədə Qorqud dövründə təşəkkül tapmış, formalaşmışdır. Dədə Qorqud fəlsəfəsi bəşəridir, ölməzdir, insanı saflaşdırandır. «Hanı dediyim bəy ərənlər? Dünya mənim deyənlər? Əcəl aldı, yer gizlədi, fani dünya kimə qaldı? Gəlimli, gedimli dünya.

Son ucu ölümlü dünya» Azərbaycanda psixoloji fikrin birinci mərhələsi eramızdan əvvəl başlayıb, islam dininin Azərbaycana gəlişiylə başa çatır. Neçə əsrlər boyu paralel yaşadı. Elə bugünkü günümüzdə də bu paralelliğin bir çox cəhətləri davam edir, yaşayır: adət-ənənələrimizdə, andımızda, xarakterimizdə. «İslamiyyətdə milli mənsubiyyət yoxdur» şüarı ilə Azərbaycan dünyasına daxil olan islam dini millətlərin, xalqların müxtəlifliyini, özünəməxsusluğunu, milli simasını dini biliklərlə əvəz etməyə çalışdı. Bu isə təfəkkürdə, düşüncədə inam və əqidədə yeniləşmə demək idi. İslam dini təkcə qılıncı yox, siyasətlə, ideologiya ilə, şüurlara təsirlə, inandırma yolu ilə yayıldı. Bu yayılma müəyyən müddət türk dilinin sıxışdırılması, fars və ərəb dilinin yayılması

idi. Yalnız XV-XVI əsrlərdən başlayaraq yenidən türk dili ədəbiyyata, mədəniyyətə qayıtmağa başladı. Xətai, Füzuli kimi böyük şairlər yetişdi. Aşıq şeiri inkişaf etdi. Bu, xalqın təfəkkürünün, oyanışının, şüurunun yeni dövrü idi. Xalq fars, ərəb təsirindən qurtulub, kökünə qayıtmaq istəyirdi. Bu, yeni qayıdış idi. Artıq bu dövrdə qədim türklərdəki adət-ənənələr, qadın sərbəstliyi, inamlar dəyişmişdi. Əgər islam dini ərəblərə inkişaf, qadın hüququ, cəhalətdən qurtarmaq imkanı vermişdisə, qədim türklərin bir çox sərbəstliyi, azadlığı buxovlanmışdır. İslam dininin Azərbaycana gəlişi ilə burada ərəb, fars, türk və digər etnos və xalqların dünyagörüşü, mədəniyyəti, adət-ənənələrinin sintezindən yeni mədəniyyət, yeni təfəkkür yaranmağa başladı. Farsların ədəbiyyatı, ərəblərin fəlsəfəsi, türklərin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi təfəkküründən, adət-ənənələrindən yeni dünyagörüşü yarandı. Şəxsiyyətin formalaşmasında orta əsrlərdən başlayaraq tərbiyə ön plana keçdi. Şair, filosof, mütəfəkkirlərin əsərlərində nəsihətçilik əsas yer tutdu. Mənəviyyat məsələləri önə keçdi. Yalnız mənəviyyat, maddidən imtina çağırışları öz təsirini göstərdi. Maddiliyin ikinci olması maddiyə maraq və təlabatı artırdı. Lakin bu, aşkar deyil, gizli mahiyyət daşıdı. Ona görə də deyilirdi: «Vaiz özü lüm-lüm udur batində, ancaq zahirdə dediyi mənaya bir bax». Bu mənada məşhur hind filosofu Vivekananda gözəl deyib: «Şərqi heyratamız ruhi nailiyyətlərini Qərbin eyni dərəcədə heyratamız maddi nailiyyətləri ilə bölüşdürmək lazımdır». Müxtəlif dövrləri, ictimai-tarixi şəraiti öyrənən əksər tədqiqatçılar konkret tarixi tarixi şəraitdə yaşayan insanların dünyagörüşü, şəxsiyyəti və mənəviyyatını tədqiq edərkən həmin dövrün insanların psixologiyasının öyrənilməsinə vacib şərt kimi irəli sürmüşlər. Belə yanaşmanın səmərəliliyi bir də ondadır ki, hər bir konkret həyat tərzini, mənəvi dəyərlər baxımından bənzərsiz, tərkiyəməlidir. Bütün bunlar isə insana özünün təsirini göstərir, ictimai-tarixi şəraitə uyğun şəxsiyyətlər formalaşdırır. Məlumdur ki, qədim dövrün insanların daxili dünyası, xarakteri, maraqları, təlabatı orta əsrlərin və müasir dövrün adamlarından fərqli olmuşdur. Əlbəttə, biz bu fərqləri heç də bütünləşdirmək istəmirik. Bu fikri qəbul edirik ki, adət-ənənə, tarixi və mədəni nailiyyətlər nəsil-dən-nəslə keçərək eyni millətə, xalqa, coğrafi məkana məxsus insanlarda əsrlər boyu davam edən oxşar xarakterli, dünyagörüşlü, uyğun psixoloji tipli şəxsiyyətlər də formalaşdırır. Nizami, Xəqani, Füzuli və digər mütəfəkkirlərin yaradıcılığında həm qədim türk, həm də islam dəyərləri bir tərəfdən qovuşmuş, vəhdətdə götürülmüş, digər tərəfdən ziddiyət təşkil etmişdir. Nizami şeyxdir, islamın təbliğatçısıdır. Əsərlərini fars dilində yazıb. Amma mənşəcə, xaraktercə türkdür. O, əsərlərində 350-dən artıq türk adı işlədib. Türkə xas olan keyfiyyətləri onun kimi dəqiq heç kim göstərə bilməyib. O, türkçülüyn əsl təbliğatçısı olub, bütün yaxşı keyfiyyətləri onun adı ilə bağlayıb. Lakin onun özü də etiraf edir ki, bir çox hallarda nə qədər axtarsa da, müəyyən qənaətə gəlməkdə çətinlik çəkib: Nə qədər oraya at çapsam da mən, bir xəbər gətirmək gəlmir əlimdən - deyir. Professor Ə.S.Bayramov yazır: «Nəsiminin təbliğ etdiyi fikir və mülahizələr, görüşlər və dövrün hakim islam dini ideyalarının tamamilə əksinə olmuşdur. Buna görə də onun şeirlərini oxuyanlar belə ölüm təhlükəsinə məruz qalmışlar». Orta əsrlərdə, o cümlədən 1613-cü ilə Şah Abbasın (1587-1629) Osmanlılara qalib gəlməsindən sonra Qafqazdan İrana xeyli əhali köçürüldü. Təbrizdən xeyli əhali İsfahana gətirildi. Belə yerdəyişmələr, təbii ki, o dövrün adamlarının dünyagörüşünə təsir edir, adət-ənənələri dəyişdirdi. Orta əsrləri Şərqi intibah dövrü də adlandırılır. Bu dövrdə Bağdada, Dəməşqdə, Qahirədə və digər şəhərlərdə yeni-yeni elm ocaqları yaradıldı. Elmin müxtəlif sahələrində nailiyyətlər qazanıldı, görkəmli şəxsiyyətlər yetişdi. Bu dövrdə ərəb və fars dili, adət-ənənəsi yuxarı dairələrdə,

ədəbiyyatda geniş yayılsa da, sadə xalq arasında türk dili, türk ənənəsi qorunub saxlanılırdı. Azərbaycan xalqının psixologiyası da məhz bu zəmində formalaşdı. XVIII əsrin sonları-XIX əsrin əvvəllərində belə mürəkkəbli, ziddiyət, dolaşıqlıq azmış kimi, dini, düşüncəsi, həyat tərzi tamamilə fərqli olan ruslar Azərbaycana daxil olur. psixoloji fikrin ikinci mərhələsi başa çatır, üçüncü mərhələyə başlayır. Formalaşmış bir çox keyfiyyətlər, xüsusiyyətlər dəyişir. Yeni tip məktəblər açılır. Bir çox mütəfəkkirlər yeni mühitin yaratdığı adamlar oldu. Formalaşmış xüsusiyyətlərlə yeni arasındakı ziddiyət tədricən yeninin yayılması, güclənməsi ilə nəticələndi. XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycanda maarif, mədəniyyət inkişaf edir, ziyalılar nəslə yetişirdi. Çar Rusiyasından Azərbaycana sürgünlər edilir, vəzifə borcu ilə bağlı çinovniklər gəlir, digər tərəfdən Rusiyada təhsil alanlar, qulluq edənlərin sayı artırdı. A.Bakıxanov, M.F.Axundov, N.Vəzirov, H.Zərdabi və başqaları elmə, mədəniyyətə, dövrə, zamana uyğun, əvvəlkilərdən fərqli, həm də köhnəliyi, fanatizmi tənqid edən əsərlər yaratmaqla bərabər milli, bəşəri hisslərin formalaşması üçün əllərindən gələni edirdilər. M.F.Axundovun 1850-1855-ci illər arasında yazdığı pyeslər nəinki Azərbaycanda, bütövlükdə Şərqdə yeni bir hadisə idi. Orta əsrlərdə qəzəl janrı neçə məşhur idisə, geniş yayılmışdırsa, Axundovdan sonra dram janrları da XIX əsrin ikinci yarısında eləcə geniş yayılmışdı, xalqın maariflənməsində əvəzsiz rol oynamışdı. XIX əsrin ikinci yarısında-1875-ci ildə «Əkinçi» qəzetinin nəşrinə başlanması böyük, əhəmiyyətli hadisə idi. Bu qəzet Azərbaycanda maarifin, mədəniyyətin, elmin inkişafında önəmli yer tutur.

Qəzetin yaradıcısı Həsən bəy Zərdabi nəinki həmin dövrün, eləcə də sonrakı dövrlərin, bundan sonrakı zamanın ən böyük maarifçisi, ziyalısı olaraq qalacaq. Bu dövrdə diqqəti cəlb edən digər bir məsələ isə teatr tamaşalarının göstərilməsi ilə bağlıdır. Oxumağı, yazmağı baxarmayan xalq məhz bu tamaşalar vasitəsilə öz hüquq və azadlıqlarını başa düşür, tədricən onun uğrunda mübarizəyə hazırlanırdılar. Azərbaycanda neft sənayesinin sürətli inkişafı da psixoloji fikrin inkişafına öz təsirini göstərirdi. Bakı Şərqlə Qərbin, şərq mədəniyyəti ilə qərb mədəniyyətinin qovuşduğu mərkəzə çevrilirdi. Bura həm Şərqdən, həm Rusiyadan, həm də Avropadan insanlar gəlir, iş qurur, işləyir, yaşayır, şəhəri zənginləşdirirdilər. Bir tərəfdən sənayenin tələbatını ödəyən işçilərin hazırlanması üçün məktəblər açılır, təhsil almaq üçün başqa ölkələrə tələbələr göndərilir, mətbuat yaranır, digər tərəfdən qadın hüquqları, şəxsiyyət azadlıqları tapdanırdı. Ona görə də Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı genişlənməyə başladı. Bir tərəfdən xalqın inkişafını həyat tərzinin kəskin şəkildə dəyişməsində görənlər, cəhaləti, avamlığı tənqid edənlər, digər tərəfdə isə təkamülü, tədrisi inkişafı, maariflənməni çıxış yolu kimi görənlər, bu yolda çalışanlar meydana gəldi. Elə buna görə də XX əsrin əvvəllərini Azərbaycanın yeni bir intibah dövrü hesab edirlər. Məhz bu dövrdə çoxsaylı mətbuat orqanı, Şərqdə ilk teatr, opera sənəti yarandı. Xalqın həyat tərzi, düşüncə və tənqidi ruhunda, adət-ənənələrində böyük dəyişiklik baş verdi. XIX əsrin sonuna yaxın köhnəlik tədricən özünün süqutuna yaxınlaşdı. Məişətdən tutmuş həyat və fəaliyyətin bütün sahələrində əvvəlki davranış formaları nadanlıq hesab edilməyə, tifaqlar dağılmağa, münasibətlər başqa şəkildə almağa başladı, adət-ənənələr dəyişdi. Hacı həsən ağalar, şeyx nəsrullahlar, xudayar bəylər, məşədi ibadlar sırasından fəxrəddinlər, kefli isgəndərlər, şamxallar ayrılmağa başladılar. İsmayıl Şıxlının «Dəli kür» əsərində bu dövrün bütün çalarları, ziddiyyətləri əks olunub. Məhz bu dövrdən başlayaraq özündə qədim türklərin qanını, mərdliyini, kişiliyini daşıyan cahandar ağaların da məhvi başladı. Böyük Oktyabrın qələbəsindən sonra SSRİ adlanan məkanda bir sistem yarandı. «Öyünərsə, ər öyünsün, aslandı, öyünmək qadınlara böhtandı» qədim türk

qadınlarını sevilla, almazlar, həyatlar əvəz etdi. Bu Azərbaycanda psixoloji fikrin dördüncü mərhələsi idi. Doğrudur, beyrəklər, qaraca çobanlar da balaşlarla, məmmədililərlə əvəz olunmuşdu. Elə buradaca qeyd etmək istərdik ki, görkəmli dramaturq Cəfər Cabbarlı bu dəyişikliyi dahiyənə bir şəkildə təsvir etmişdi. Baş verən dəyişiklikdə nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu söyləmək də çətindir. Baniçişək də, Burla xatun da, Selcan xatun da azaddır, sərbəstdir. Almaz da, Həyat da, Şəhrabanı da azaddır, sərbəstdir. Lakin bu, tamamilə bir-birinə yad, fərqli azadlıqlardır. Beləliklə, yeni insanlar, yeni həyat, yeni düşüncə tərzı yarandı.

Azərbaycanda psixoloji fikrin qaynaqları və tədqiqi problemi

Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı qədim tarixə malikdir. Azərbaycan ilk psixoloji təsəvvür və fikirlər bəyatılarda, atalar sözlərində, məsəllərdə, nağıllarda, toy və yas mərasim nəğmələrində, tapmacalarda, laylalarda, hikmətli ifadələrdə, qab-qacaq bəzəklərində, memarlıq abidələrində, qaya və daş rəsmlərində, dini görüşlərdə, klassiklərimizin bədii və elmi yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Atalar sözü və məsəllər xalqın həyatı və məişətini, münasibətini, dünyagörüşünü, əxlaqını, adət-ənənələrini özündə əks etdirən formaca kiçik, mənaca geniş janrlardan biridir. Atalar sözü və məsəllərdə xalq hikməti, təfəkkürü, bilik və əqidəsi, hiss və həyəcanları, inamı, xalqın əsrlərdən bəri əldə etdiyi ictimai və mənəvi təcrübələrin nəticələri ümumiləşdirilir. Atalar sözləri vasitəsilə biz həmin dövrdə yaşayan insanların etnik və əxlaq qaydaları ilə, mənəvi zənginlikləri ilə tanış oluruq. Məhz buna görədir ki, atalar sözü və məsəlləri italyanlar xalq məktəbi, ispanlar ruhun təbiəti adlandırmışlar. Atalar sözü və zərb məsəllərdə insan ağına, təfəkkürünə, arzu və istəklərinə, əməyin onun həyatındakı roluna yüksək qiymət verilir. “İşləməyən dişləməz”, “İş insanın cövhəridir”, “Əldən qalan əlli il qalar”, “Zəhmət çəkməyən bal yeməz”, “İş yiyəsi işdə gərək” kimi atalar sözləri mənəvi dəyəri ilə bu gün də aktuallığını itirməmişdir.

Şəxsiyyətin ən mühüm psixoloji keyfiyyətlərindən biri onun ağılı və təfəkkürüdür. Atalar sözü və məsəllərdə bu psixoloji fenomen həmişə qabarıq şəkildə verilir. “Elm ağılın çırağıdır”, “Savadsız adam kor kimidir”, “Bir ağıllı beş min baş saxlar” və s. kimi atalar sözlərini buna misal göstərmək olar.

Azərbaycan xalqının atalar sözü və məsəllərinin mövzu dairəsi çox genişdir. Burada insanın idrak proseslərinin – duyğuları, qavrayış xüsusiyyətləri, münasibətlər sistemi yoldaşlıq, dostluq münasibətləri, şəxsi keyfiyyətləri – yaxşılıq, mərdlik, qəhrəmanlıq kimi keyfiyyətləri vısf olunur. “Dost yaman gündə tanınar”, “Dost min isə azdır, düşmən bir isə çoxdur”, “Dost dostu tən gərək, tən olmasa gen gərək” və başqaları dediklərimizə aiddir.

Müasir elmi psixologiyada bütün problemlərin uğurlu həlli haqlı olaraq insan, şəxsiyyət amili ilə bağlanır. Çünki cəmiyyətin inkişafı və idarə olunması, maddi nemətlər bolluğunun yaradılması insanın mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərindən, fiziki hazırlığından, şəxsiyyət bütövlüyündən çox asılıdır. Şəxsiyyət, “mən”, milli heysiyyət yoxdursa xalq yoxdur. Haqq, ədalət, vicdan, namus, qeyrət, “mən”də birləşəndə, “mən” olanda şəxsiyyət əmələ gəlir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən biri olan nağıllar tədqiq etdiyimiz problem baxımından diqqəti daha cəlb edir. Qədim insanlara məxsus olan bütün psixi xüsusiyyətlər (xarakter, xasiyyət, qabiliyyət), psixi proseslər, qavramaq bacarığı, təxəyyül, təfəkkür, yaddaş tərzı, düşünmək, ağıl, fantaziya, xəyal, arzu (onların

keçirdiyi emosional halətlər) hisslər, emosiyalar, mərdlik və qəhrəmanlıq motivləri nağıllarda toplanmış; ümumiləşdirilmiş və nəsil-dən-nəsilə verilərək bu günə çatdırılmışdır. Nağıllarda Azərbaycan xalqının fəlsəfi-mifik təfəkkürünə əsaslanan iki qüvvə, iki görüş – xeyir və şər qarşılaşır. Həmişə də xeyir şərə qalib gəlir: Təbiət hadisələri, insanlar həmişə bu iki qüvvə arasında mübarizə zəminində inkişaf edir və yaxud məhv olurlar. Xeyirxah insanlar, Günəş, işıq, su, at, süd verən hevanlar, barlı ağaclar xeyir allahı Hörmüzə, bədxah, paxıl insanlar, qaranlıq, tufan, yağışsız qara buludlar şər allahı Əhrimana qulluq edirlər. Xalqımızın yaratdığı nağıllarda, əfsanələrdə isə xeyir həmişə şərə üstün gəlir. Bu fikrin özü uşaqları, böyüyən gənc nəslə xeyirxahlığa, insani və bəşəri keyfiyyətlərə çağırır.

Azərbaycan xalqının özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri xalq dastanlarında da ətraflı verilmişdir. “Koroğlu”, “Qaçaq nəbi” və başqa dastanları buna misal göstərmək olar. “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq dastanıdır. Bu dastanda Azərbaycan xalqının həyatı, ailə-məişəti, sevgisi, məhəbbəti, adət-ənənəsi, bir sözlə onun psixologiyası geniş bədii lövhələrdə əks olunub. Bununla yanaşı burada vətənpərvərlik, mərdlik, ana və övlad məhəbbəti, qadınlara hörmət, ata və oğul münasibətləri, mübarizlik, düşmənlərə nifrət, qəhrəmanlıq və s. bu kimi gözəl bəşəri hisslər də öz ifadəsini tapmışdır. Vətənin asayişi və istiqlalıyyəti naminə hər cür hər cür əzaba, hər cür cəfaya dözüb, alovlar ağzına atılan ərənlər dostluq, vəfa, sədaqət, fədakarlıq kimi sifətləri heç şeyə dəyişməyən qızlar, gəlinlər, doğma ilə gülüb birgə ağlayan müdrik Qorqud atalar dastanının əsas surətləridir.

Təsadüfi deyildir ki, XX əsrdə Azərbaycanda psixoloji fikir və ideyaların tarixi araşdırılarkən mütəxəssislərimiz həmin qaynaqlara dönə-dönə müraciət edir. Azərbaycan xalqına məxsus olan psixoloji baxışlar, onların dini əqidələrində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Din tarixən meydana gəlmiş ictimai hadisədir. Din də real gerçəkliyi, insanın yaşadığı və fəaliyyətdə olduğu obyektiv şəraiti əks etdirir. Dini etiqadlar çox qədim zamanlarda, sinifli cəmiyyətdən əvvəlki dövrlərdə meydana gəlmişdir. Təbiətin, onun ayrı-ayrı cisim və hadisələrinin canlılaşdırılması ilk dini təsəvvürlərin meydana gəlməsinin başlanğıcını təşkil edir. Hər bir millətin arzu və fəlsəfi düşüncəsi, psixologiyası, adət-ənənəsi, elmi dünyagörüşü, insanlıq ləyaqəti onun dini təsəvvürlərində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan xalqının da dini təsəvvürləri bu baxımdan istisnalıq təşkil etmişdir.

“Qurani-Kərim”də insanların əxlaqi saflığına ciddi fikir verilir. Bu müqəddəs kitabda tələb olunur ki, insan gərək bir-birinin əlindən tutsun, sühlə dolansın. Fitnə-fəsad törətməsin. “Əl-Bəqərə” (“İnək”) surəsinin 205-ci ayəsində deyilir: “o şəxs ki səndən ayrılı kimi yer üzündə fitnə-fəsad törətməyə, əini və nəslini (İslam cəmiyyətini) məhv etməyə çalışır, o adamı Allah istəməz. Halbuki Allah fitnə-fəsadı sevməz.” Bu fikir bir daha sübut edir ki, “Qurani-Kərim”ə görə insan mənəvi ən təmiz olmasa bütöv şəxsiyyət olmaz. Həmişə gərək insan xeyirə rəvac versin. Şər qüvvələrdən uzaq olsun.

Bu günün tələbləri ilə səslənən müddəalar yeni nəslin təlim-tərbiyəsində böyük rol oynayan əxlaqi dəyərlərimizdir. “Qurani_Kərim” bir nurdur. Bütün insanların yoluna o, işıq saçır. “Qurani_Kərim” bütün insanlara öyüd, dərddli könüllərə şəfa, müsəlmanlara mərhəmət, düzlük, haqqı-nahaqdan seçməyi tövsiyyə edir. Quranın əsas mövzularından olan insan öz gücü və zəifliyi ilə, gözəllikləri və çirkinlikləri ilə böyükdür. İnsanı başqa canlı varlıqlardan fərqləndirən onun ağılı, zəkasıdır. “Qurani_Kərim”də deyilir ki, insan öz ağılı ilə allahı və özünü dərk edir. Allahı və özünü dərk edən isə adam sadə və təvazökardır, rəhmdil və alicənabdır. Quran insanın mütləq varlığı, özünü dərk etməsini

belə izah edir: “O Allah Rəbbinizdir! Ondan başqa heç bir Tanrı yoxdur. Hər şeyi yaradan odur. Buna görə də yalnız ona ibadət edin. O, hər şeyə vəkildir. Gözlər onu (görüb) dərk etmər. O, gözləri dərk edir. O, lətifdir (cisimlikdən uzaqdır) və hər şeydən xəbərdardır. Rəbbinizdən sizə parlaq dəlillər gəlmişdir. Kim (onları) görsə, lehinə, kim görməsə, əleyhinədir. Mən sizə nəzarətçi deyiləm.” (“Qurani-Kərim” Əl-Ən`Am). Bu Kəlamə görə bütün dəyişikliklərin əsası inasın daxili aləmindədir. Hər bir insanın mənəvi ruhu aləmində, psixologiyasındakı dəyişikliklər kainatda və cəmiyyətdə baş verən mühüm dəyişikliklərlə bağlıdır. Bu dəyişiklikləri duyub dərk etmək, hadisələrdən düzgün, ağıllı nəticələr çıxarmaq isə insanın öz öhdəsinə düşür. İnsanı bütün bəlalardan hifz edən isə onun zahiri düşüncəsidir, ağıldır. Buna görə də İslam ağıl sahibləri ilə heç bir mübahisə və münaqişəyə meyl göstərmir. İslam ağıl dinidir və ağıl sahiblərinin dinidir.

Dünya mədəniyyətinin ən möhtəşəm abidələrindən biri olan “Qurani_Kərim” müsəlmanlığın, o cümlədən Azərbaycan millətinin dini-fəlsəfi, mənəvi-psixoloji qaynağı olmaqla yanaşı, həm də mühüm bir tarixi salnamədir. Bütün elmlərə aid burada istənilən söz inciləri, fikir və duyğular tapılır. Mən isə məqsədimə müvafiq olaraq insan psixologiyası ilə bağlı bəzi məsələlərə diqqət yetirdim. Psixoloji problemlərlə bağlı “Qurani_Kərim”də verilən fikirlərin hamısını açıqlamaq əlbəttə böyük bir tədqiqatın mövzudur. Mən isə həmin müqəddəs kitabda psixologiya ilə bağlı bəzi çaraları verməklə kifayətləndim.

Lakin hələdə elm və bilik xəzinəsində psixoloji fikirlər hərtərəfli öyrənilməmişdir. Bu sahədə bitkin namizədlik və doktorluq dissertasiyalarına, elmi-kütləvi əsərlərə, monoqrafiyalara, böyük ehtiyac vardır. Şübhə etmirik ki, Azərbaycan psixoloqları bu sahəyə daha ciddi fikir verəcək, yeni-yeni əsərlərin yazılmasına nail olacaqlar. Həmin qaynaqlar nəinki tarixi planda diqqəti cəlb edir, həm də müasir psixoloji problemlərin həllində də əvəzsiz xəzinədir.

XX əsrdə Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsi, tədqiqi məsələləri, problemləri və vəzifələri

Dövrləşdirmə problemi həmişə başqa elm sahələrində olduğu kimi, psixologiyada da xüsusilə elmi müzakirələrin mövzusu olmuşdur. Psixologiya üzrə tarixçi alimlər – dövrləri müəyyənləşdirərkən, əsasən həmin ölkənin ictimai-siyasi hadisələrini, elmin müxtəlif sahələri üzrə aparıcı eksperimental tədqiqatları əsas götürmüşlər. Məsələn, keçmiş SSRİ-də XX əsrdə psixoloji fikrin inkişafı tarixi belə dövrləşdirilmişdir. 1905-1917; 1917-1931; 1931-1945; 1945-1960; 1960-1974 və s. Azərbaycanda isə psixoloji fikrin inkişafını təxminən aşağıdakı formada vermək olar: 1901-1920; 1920-1940; 1941-1960; 1961-1980; 1981-2000.

Göründüyü kimi XX əsrdə keçmiş SSRİ-də və Azərbaycan Respublikasında psixoloji fikrin dövrləşdirilməsində oxşarlıq özünü göstərir. Təbii ki, bu tarixi qanunauyğunluqdan irəli gəlir. Çünki, Azərbaycan Respublikası uzun müddət SSRİ-nin tərkibində olmuşdur. Lakin, bununla yanaşı biz XX əsrdə Azərbaycan psixoloji fikrin inkişaf tarixini dövrləşdirərkən respublikanın spesifik xüsusiyyətlərini, psixologiya elminin müxtəlif sahələri üzrə aparılmış tədqiqatların yazılma dövrünü nəzərə almışıq. XX əsrdə Azərbaycan psixoloji fikri öyrənərkən məlum oldu ki, aparılmış tədqiqatları yuxarıda göstərdiyimiz dövrlərlə vermək çətindir. Çünki elə dövr var ki, həmin illərdə psixoloji tədqiqatlar olduqca azdır. Elə dövr də var ki, əsas tədqiqatlar həmin illərlə

bağlıdır. Buna görə də ayrı-ayrı dövrlər üzrə tədqiqatları götürsək, təkrarlara, yeknəsəkliyə yol vermiş olarıq. Bu mülahizələri nəzərə alaraq biz XX əsrdə Azərbaycanda psixoloji fikir tarixində aparıcı tədqiqatları nəzərə alaraq eksperimental tədqiqatların şərhini dörd böyük dövrə: (1920-1940; 1941-1960; 1961-1980; 1981-2000) bölmüşük. Lakin əsər boyu tədqiqatların təhlilində tarixi dövrlər nəzərə alınır.

XX əsrdə Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı ilə bağlı müəyyən elmi-tədqiqat əsərləri, məqalələr yazılmış və bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür. Bu sahədə ilk axtarışlar “Azərbaycan Sovet psixologiya elminin inkişaf tarixindən” (S.Hacıyev, ADPU-nin elmi əsərləri, 1959-cu il №5) adlı məqalə bu sahədə ilk təşəbbüsdür. Müəllif 1950-ci illərə qədər respublikamızda psixologiya elminin müxtəlif sahələri üzrə görülmüş işlər haqqında ümumi məlumat verir. Onun gələcək inkişaf perspektivlərini göstərir. 1960-cı ildə isə professor Ə.K.Zəkuyevin “Azərbaycanda 40 ildə psixologiya elminin inkişafı”na aid (ADPU-nin Elmi əsərləri, 1960, IX) iri həcmli məqaləsi bu sahədə daha uğurlu bir addım oldu. Məqalədə, psixologiyanın ümumi nəzəri məsələləri, yaş psixologiyası və pedaqoji psixologiya, əmək psixologiyası və digər sahələrə aid yazılmış əsərlər təhlil olunur, milli kadrların hazırlanması, psixologiyanın tədrisi problemləri açıqlanır.

XX əsrdə Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişaf problemlərinin öyrənilməsi daha geniş miqyas aldı. Bu isə milli psixoloji kadrların artması və çoxsaylı tədqiqatların aparılması ilə bağlı olmuşdur. F.Ə.İbrahimbəyov, M.C.Məhərrəmov, Ş.C.Ağayev və başqaları psixologiyanın müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlar aparsalar da, həmin problemi də yaddan çıxarmamışlar. F.Ə.İbrahimbəyov uzun müddət respublikamızda psixologiya tarixinin tədqiqatçısı kimi fəaliyyət göstərmiş, “Zaqafqaziya psixoloqlarının III konfransından sonra Azərbaycanda psixologiyanın inkişafı” (Zaqafqaziya psixoloqlarının IV konfransının materialları, Tbilisi, 1965) “Sovet Azərbaycanında psixologiya elminin inkişafı” (“Вопросы психологии” ж., 1967, № 5) ” və “Azərbaycan SSRİ-də psixologiya elminin inkişafı” (“Вопросы психологии” ж., 1972, № 6) adlı məqalələr yazmış, beynəlxalq miqyasda keçirilən elmi məclislərdə, konqreslərdə, qurultay və konfranslardakı məruzələrində Azərbaycanda psixologiya elminin inkişafını təbliğ etmişdir.

Yaş psixologiyası və pedaqoji psixologiya, şəxsiyyət psixologiyası, hüquq və patoloji psixologiya, əmək psixologiyası sahəsindəki işlər haqqında geniş məlumat verilir. XX əsrdə Azərbaycanda psixoloji fikrin öyrənilməsində mənim də müəyyən qədər əməyim olmuşdur. “Sovet Azərbaycanında psixologiyasının inkişaf tarixindən” (Bakı, 1973) adlı namizədlik dissertasiyası, “Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı” (1920-1985-ci illər, Bakı 1991) adlı monoqrafiya, “Psixologiyadan bibliografik göstərici” (Bakı 1989) adlı metodiki göstərici və digər məqalələr həmin məqsədlə yazılmışdır.

XX əsrdə Azərbaycan psixoloji fikrin öyrənilməsinə həsr edilmiş məqalələrin bir qrupu namizədlik və doktorluq dissertasiyalarına (Ə.Ə.Əlizadə, Ə.T.Baxşəliyev, “Təfəkkür tədqiq edilir”, prof. Ə.S.Bayramovun dok. dissertasiyası haqqında – Azərbaycan gəncləri qəzeti 1969- 13 mart.), monoqrafiya, dərslik dərslər vəsaitlərinə, elmi kütləvi əsərlərdə (A.Məmmədov “Cinsi tərbiyə haqqında faydalı əsər”, Ə.Ə.Əlizadənin “Ailədə uşaqların cinsi tərbiyəsi”, Bakı, 1968) adlı kitabı haqqında, “Azərbaycan məktəbi”, 1969, № 10, “Yaradıcı əməyin məhsulu” (Mehdizadə, M.Həmzəyev, Ə.Ə.Əlizadənin “Şagirdlərdə təxəyyülün inkişaf və tərbiyəsi” Bakı, 1965) adlı kitabı haqqında yazılan rəylərdə, ayrı-ayrı psixoloqların həyat və yaradıcılığına dair

məlumatlar məqalələrdə öz əksini tapır. Bu məqalələrdə Azərbaycan psixoloji fikrin inkişafı barədə müəyyən məlumatlar əldə etmək mümkündür.

XX əsrdə Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı tarixinin öyrənilməsindən danışarkən bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır. Bu da Azərbaycan psixoloqlarının tədqiq etdikləri problemin tarixinə xüsusi nəzər yetirməlidir. Tədqiqat zamanı məlum oldu ki, XX əsrdə Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişaf tarixinin öyrənilməsinə aid bir neçə məqalə, bir namizədlik dissertasiyası və monoqrafiya həsr edilmiş tədqiqatlar, dərslik və dərs vəsaitləri, ümumiləşdirilərək təhlil olunmuşdur. Lakin, psixologiyanın digər sahələri üzrə müqayisədə XX əsr Azərbaycan psixologiya tarixi üzrə tədqiqatlar həddindən artıq azdır. Azərbaycanda psixologiyanın XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapıb inkişafını, müasir inkişaf vəziyyətini, XXI əsrin ilk onilliklərində inkişaf perspektivlərini özündə əks etdirən sistemli əsərlərə bu gün böyük ehtiyac vardır.

Psixologiya tarixi üzrə kompleks tədqiqatlar aparılmalı, ayrı-ayrı dövrlərdə Azərbaycan psixologiyasının səciyyəvi inkişaf xüsusiyyətləri araşdırılmalıdır. Psixologiya tarixi üzrə kadr həddindən artıq azdır. Bu sahəyə də diqqət artırılmalı, aspirantura yolu ilə yüksək ixtisaslı kadr hazırlanmalıdır. Güən edirik ki, gələcəkdə bu sahəyə xüsusi diqqət yetiriləcək və həmin boşluğun doldurulmasında Azərbaycan psixoloqları səy göstərəcəklər. Bütün bunları nəzərə alaraq biz elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyətini və həmin sahədə olan çatışmamazlığı doldurmaq üçün Azərbaycanda psixologiya elminin inkişaf tarixini tədqiq etməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında psixoloji fikrin inkişafı

Etnik-millî xarakterlərin mahiyyəti haqqında söz açmazdan əvvəl xarakter anlayışının psixoloji məzmununa nəzər salmaq vacibdir. Çünki insanlar həmişə bir-birinin xarakterinə böyük əhəmiyyət verir, özlərinin davranış və rəftarında biri digərinin xarakterini nəzərə almağa çalışır. «Yaxşı adam», «pis adam» haqqında etalon stereotiplər nə qədər ümumi olsa da, onların əsasını insan xarakterləri haqqında təsəvvür və mülahizələr təşkil edir. «Qonşun pisdür, köç qurtar» kimi atalar sözlərində, əslində, xalqın insan xarakterləri haqqında təsəvvürləri öz əksini tapmışdır. Təsəvvüfi deyildir ki, bütün dövrlərdə başqa adamı tanımaq, onun xarakterini müəyyən etmək psixoloji məharətin, insan sərrafi olmağın əsas əlaməti hesab edilmişdir. Buna görə də qədim zamanlardan başlayaraq xarakter problemi filosofların, əxlaq nəzəriyyəçilərinin, şair və digər sənət adamlarının, həkimlərin, pedaqoqların diqqətini daima özünə cəlb etmişdir. Əslində xarakter məsələsi insanların bir-birini tanıması, başa düşməsi, başqa sözlə, ünsiyyət və münasibət problemi idi. Bu mənada xarakter şəxsiyyətin ən başlıca fərdi-psixoloji xüsusiyyəti hesab olunur. Lakin xarakter öz psixoloji məzmununa görə həmin psixi xüsusiyyətlərdən fərqlənir. Məsələn, biz qabiliyyətdən danışanda əsasən insanın öz işini, fəaliyyətini necə və hansı səviyyədə yerinə yetirməsi, yaxud ümumən yaradıcılıq imkanları haqqında fikir yürüdürük. Xarakterdən danışanda isə insanın davranış və rəftarında özünü göstərən mühüm xüsusiyyətlərə diqqət yetiririk. Gəlin,

Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun haqqındakı xatirələri yada salaq. Xatirələrin hamısında böyük sənətkar çox xeyirxah və humanist insan kimi təsvir olunur. Şair bir hilda çouşaqlı kasıb ananın evini təmir etdirir, başqa bir halda istedadlı bir gənc şairə maddi yardım göstərir, üçüncü halda başqa bir xeyirxah iş görür və s. Yəni o, həmişə və hər yerdə başqa adamlara təmännəsiz kömək göstərəndə özünü əsl xoşbəxt insan hesab edirdi. Deməli, xeyirxahlıq, insanlara qarşı həssas münasibət, yəni

yüksək humanistlik şairin xarakter əlaməti idi. Əgər hər hansı bir adam ömründə bir dəfə xeyirxahlıq etmişdirsə, biz ona xarakter əlaməti deməyəcəyik. Xeyirxahlıq yalnız davamlı xüsusiyyət kimi özünü göstərəndə bu və ya digər adamın xarakter əlamətinə çevrilir. Xarakter əlamətləri ancaq bu zaman müəyyən bir adam üçün tipik olan davranış tərzini şərtləndirən, fəaliyyət və ünsiyyətdə əmələ gələn və təzahür edən davamlı fərdi xüsusiyyətlərin məcmuyu nəzərdə tutulur. Yəni insan xarakteri daha çox onun münasibətlər sistemindən asılıdır və həmin münasibətlərin məzmun və mahiyyətindən asılı olaraq onun əsas xarakter əlamətləri özünü biruzə verir. Elə ona görə də çox rəngarəng olan xarakter əlamətləri insanların münasibətlərinin səciyyəsinə görə, başqa sözlə, münasibətlərinin məzmun və istiqamətinə görə təsnif edilir. Bu cəhətdən ilk növbədə başqa adamlara, qrup və etnoslara, xalqlara, millətlərə münasibətləri ifadə edən xarakter əlamətləri ayırd edilir. İkincisi əməyə, öz fəaliyyətinə, eləcə də başqa adamların əməyinə, zəhmətinə münasibəti ifadə edən xarakter əlamətləridir. Üçüncüsü, insanın özünə münasibətini ifadə edən xarakter əlamətləri: təvazökarlıq, lovğalıq, müştəbehlik, özündənrazılıq, şöhrətpərəstlik və s. göstərir. Dördüncüsü, şeylərə (əşyalara) münasibəti ifadə edən xarakter əlamətləri: (səliqəlik, pıtilik, qayğıkeşlik və s.) fərqləndirilir. Bunların hamısı əsasən fərdi xarakter əlamətlərini əks etdirir. Lakin bir cəhət nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, bu əlamət və keyfiyyətlərin hamısı bir-biri ilə üzvi surətdə əlaqədardır və bir-birini şərtləndirir. Məsələn, müəyyən olunmuşdur ki, özünə hörmət etməyən adam başqalarına da hörmət etmir. «Xalçasalan özü oturur»- atalar sözünün dərin psixoloji mənası vardır. Bu, o deməkdir ki, biz insanın başqa adamlara münasibətini ifadə edən xarakter əlamətlərinin özünün-özünə münasibətini ifadə edən xarakter əlamətləri ilə və əksinə, insanın özünə münasibətini ifadə edən xarakter əlamətləri ilə qarşılıqlı əlaqədə təhlil etməliyik. Xarakterin digər əlamətləri haqqında da eyni sözləri demək olar. İnsanın xarakterinin bütövlüyündən danışanda, adətən, bu cəhəti-xarakter əlamətlərinin qarşılıqlı əlaqədə olmasını nəzərə alırlar. Xarakter əlamətləri və ya ümumən insan xarakteri: yaxşı və ya pis, möhkəm və ya zəif, sabit və ya dəyişkənlik xüsusiyyətlərinə görə də fərqləndirilir. Lakin bu meyarlar əsasən nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, burada xarakterin hansı cəhətdən yaxşı və ya pis olması, kimin nöqteyi-nəzərindən möhkəm və ya dəyişkən olması məsələsi ön plana keçir. Qarşıya qoyulan problemin həlli ilə əlaqədar olaraq xarakter əlamətlərinin bir bölgüsü diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Yəni xarakter əlamətlərinin fərdi və tipik əlamətlər olmaq üzrə iki yerə bölünməsi etnik-millət xarakterlərinin təşəkkülünün mexanizmini başa düşmək və onu izah etmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir tərəfdən qeyd edirik ki, xarakter şəxsiyyətin fərdi psixoloji xüsusiyyətidir və hətta bunun səbəbini də izah etməyə çalışırıq. Yəni belə bir cəhəti əsas götürürük ki, hər bir adamın həyat yolunda, həyat şəraitində və fəaliyyətində, aldığı təlim-tərbiyə sistemində, özünün dərk etmə səviyyəsinə, müsbət cəhətlərinə, nöqsan və çatışmazlıqlarına münasibətdə özünü göstərən fərdi (özünəməxsus) cəhətlərin təsiri ilə onda müxtəlif fərdi xarakter əlamətləri formalaşır. Bu cəhət əsasən insanın mikromühiti ilə təyin olunur. Amma bununla yanaşı olaraq eyni cəmiyyətdə, sosial mühitdə yaşayan insanların ümumi, tipik xüsusiyyətləri, başqa sözlə, tipik xarakter əlamətləri formalaşır. Xarakterin tipik və fərdi əlamətlərini şərtləndirən başlıca amillər kimi, makro və mikro mühit terminlərindən istifadə edilir. Həmin cəhətlər nəzərə alındıqda belə, xarakterlərin fərdi və tipik əlamətlərinin yenə də mühitdən asılı olaraq eyni anlamda başa düşülməsi düzgün olmazdı. Belə ki, makromühitdə fərdi, mikromühitdə isə tipik xarakter əlamətləri (və ya əksinə) formalaşma bilər.

Bunun üçün tipiklik anlayışının psixoloji məzmununa diqqət yetirmək zəruridir. Belə ki, tipiklik dedikdə, bir halda bir sıra səciyyəvi, ümumi, mühümi, mühüm əlamətlərin bir insanın simasında cəmləşməsi və onun rəftarında, davranışında təzahürü nəzərdə tutulur (ədəbiyyatşünaslıqda bunu tipikləşdirmə, yəni tipik şəraitdə tipik xarakterin yaradılması adlandırırlar). İkinci anlam isə müəyyən zümrə, qrup, etnos və ya xalq üçün ümumi olan cəhətlərin ifadəsi kimi etnik və ya milli xarakterin mövcudluğu ilə bağlıdır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında etnik xarakter məsələləri şərh edilərkən qeyd edilir ki, etnik xarakter etnik psixologiyanın mühüm tərkib hissəsidir, çünki o, etnik simanı müəyyən edən başlıca üsürlərdən biridir. Etnik xarakter dedikdə ayrıca bir fərddən asılı olmayan, ümumiləşmiş psixoloji keyfiyyət, etnosun hər bir üzvünün davranış və rəftarında, münasibətlər sistemində bu və ya digər dərəcədə təcəssüm edən psixi xüsusiyyət başa düşülür. Təsədüfi deyildir ki, «etnik xarakter» və ya «milli xarakter», «psixi sima» anlayışı ilə sinonim kimi işlədilir. «Psixi sima» anlayışı etnosa, yaxud bu və ya digər xalqa məxsus sabit psixi xüsusiyyətlərin məcmuyunu, yəni sabit etnik-psixioloji hadisə olub, adamların psixi həyatının dəyişkən müxtəlifliyində nisbi dəyişməzliyi ifadə edir. Elə etnik xarakterin də başlıca cəhəti həmin nisbi dəyişməzliyi, nisbətən ümumi və sabit üsürləri əks etdirməsindədir. Xüsusən də bu anlayışlar güzəran psixologiyası səviyyəsində daha da yaxınlaşdırılır və çox zaman məhz sinonim kimi işlədilir. «Dədə Qorqud» dastanlarında da öz əksini tapan etnik xarakter əlamətləri ümumən oğuz etnosunun «psixi siması»nın aynası kimi çıxış edir. Çünki etnik (milli) xarakter hər hansı etnik ümumiliyin ayrı-ayrı nümayəndələrinə nisbətən, sosial qrupda və ya etnik birlikdə daha güclü şəkildə təzahür edir. Yəni etnik xarakter hər bir şəxsiyyət üçün tipik davranış tərzini şərtləndirən, fəaliyyət və ünsiyyətdə təşəkkül və təzahür edən davamlı fərdi xüsusiyyətlərin məcmuyuna çevrilən etnik-psixoloji xassə olur. Buna görə də xalqa məxsus zəngin folklor materiallarında, xüsusən də dastanlarda etnik xarakter daha çox etnik xüsusiyyətləri öz davranış və rəftarında büruzə verən «modal şəxsiyyətlərin» simasında əks etdirilir. Bu da təsadüfi deyildir. çünki bədii ədəbiyyatın obrazları milli-tipik əlamətləri daha dərindən və hərtərəfli əhatə edir və həmin obrazları onların dinamikasında və sosial tarixi kontekstdə araşdırmaq çox şeyi verir. Bədii ədəbiyyat, xüsusən də tarixi eposlar etnik və milli tiplərin müxtəlifliyini, onların tarixi tipoloji təbiətini, tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini açıb göstərir. Etnik (milli) xarakter əlamətləri müəyyən etnik ümumilik üzvlərinin davranış və rəftarında, hərəkətlərində üzə çıxır və bu etnik ümumiliyin həyat tərzinin ictimai-iqtisadi, siyasi inkişafının xüsusiyyətlərini əks etdirir. Sonra görəcəyimiz kimi «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı oğuzların timsalında bütün bunlar aşkar surətdə nəzərə çarpır. Oğuzların etnik-psixoloji xüsusiyyətləri etnik xarakterin xüsusi təzahürü kimi qonaqpərvərlikdə, əliaçıqlıqda, sədaqətdə, igidlikdə, dözümdə və s. daha dolğun şəkildə üzə çıxır. Oğuz elinin başçısı «xanlar xanı» Bayandır xan ildə bir dəfə böyük şadlıq məclisi qurur, «atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırır», qonaqlıq edirdi. Əksi zamanlardan oğuzlarda belə bir inam vardır ki, əliaçıqlıq, səxavət yüksək mədəniyyətdir. Övlad arzusunda olan Dirsə xan da böyük bir qonaqlıq təşkil edir, ehsan verir, ac gördükdə doyurur, çılpaq gördükdə geyindirir, borclunu borcundan qurtarır. Bu, oğuzlar üçün səciyyəvi haldır, əliaçıqlıqda, səxavətdə təzahür edən etnik xarakter əlamətidir. Oğuzların qonaqpərvərliyinin əsasında mənəvi tələbatlar, müvafiq sosial, psixoloji motivlər, sərəvtlər durur. Bu meyillər oğuzların yüksək mənəvi keyfiyyətlərini müvafiq şəkildə üzə çıxarır. Oğuzlar üçün tipik olan bu əlamət-qonaqpərvərlik, səxavət onların mənəvi simasının güzgüsüdür. Sanki

həyat düsturuna çevrilmiş bu psixoloji xarakteristikasını Dədə Qorqud belə ifadə edir: «Qonağı gəlməyən böyük evlər yığılsa yaxşıdır». Oğuzların zəngin, rəngarəng mənəvi-psixoloji xüsusiyyətləri ümumi xarakter əlamətlərində daha parlaq şəkildə təzahür edir.

Oğuzlar cəsur, igid, qorxmaz, çalışqan, qarşıya qoyduqları məqsədə çatmaqda inadkar və qətiyyətlidirlər. Soruşula bilər: Azərbaycan xalqının əcdadları olan oğuzlarda belə müsbət xarakter əlamətlərinin olması özünü aydın surətdə göstərdiyi halda, nə üçün bizim dövrümüzdə, eləcə də ümumən XX əsrdə xalqımızda bəzi mənfi xüsusiyyətlər özünü aydın surətdə büruzə verir? Millət, xalq köklü surətdə dəyişmişdir, yoxsa bunun başqa səbəbləri vardır? Nə üçün oğuzlara bu və ya digər qonşu etnos hücum etdikdə onların hamısı asanlıqla birləşir, qadınları da silaha sarılır, öz ərləri ilə birlikdə düşməyə qarşı amansız mübarizə aparırlar, amma bizim günlərdə bütün xalq bunu zünə müqəddəs borc bilmir, hətta ayrı-ayrı gənclərimiz döyüş meydanında öz silahlarını belə, düşməyə qoyub qaçır? Əgər qədim oğuzlarda yetim doyuzdurmaq, ac-çılpaq adamları, xüsusən də uşaqları geyindirmək böyük şərəf, insanlıq borcu, vacib xarakter əlaməti sayılırdısa, bəs nə üçün bizim günlərdə yetimlərin, qaçqın və didərginlərin payını əlindən alıb iştahla yeyən, ona xüsusi göz dikən vəzifəli şəxslərimiz, getdikcə artır?! Hansı şəraitdə bu cəhət formalaşmışdır və nə üçün XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və digər görkəmli sənətkarlar xalqımızın etnik, psixoloji xüsusiyyətlərində, o cümlədən etnik milli xarakterimizdə özünü aydın surətdə büruzə verən və bir sıra adamlarda ifrat həddə varan fərdiyyətçilik, şəxsi mənafeyi hər şeydən üstün tutmaq, tez təsirə qapılmaq, yaltaqlıq, mütilik, öz mənliliyini, ləyaqətini qoruya bilməmək, məsuliyyətsizlik, vətənin, millətin taleyinə biganəlik kimi naqisliklərə qarşı kəskin mübarizə aparmışlar? Həmin suallarla əlaqədar olaraq, iki cəhət xüsusi qeyd edilməlidir. Əvvəla, tarixi şəraitin, sözün geniş mənasında, sosial mühitin dəyişməsi ilə etnik milli xarakterlər də müəyyən təbəddülata uğraya bilər. Yəni orada bir sıra dəyişikliklər baş verir. Bunu hər bir etnosun, xalqın və ya millətin tarixi təcrübəsi aydın göstərir. İkinci tərəfdən, belə bir dəyişikliyin məzmun və istiqaməti müəyyən dərəcədə etnosun özünün öz taleyinə, o cümlədən öz xarakter əlamətlərini münasibətindən asılıdır. Yəni xalq, millət hansı (müsbətmi, mənfi) cəhətlərə rəvac verir, onu inkişaf etdirir məsələsi etnik milli xarakter əlamətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu mülahizələrlə əlaqədar olaraq, alman filosofu İ.Kantın bir fikrini xatırlatmaq istərdim. İ.Kanta görə, insan iki aləmə mənsubdur.

Təbiətə mənsubluq baxımından «təbiət insanı dəyişir», mənəviyyat cəhətdən azadlığına görə isə «insan özü-özünü dəyişir». Bir sıra hallarda ayrı-ayrı etnosların, xalqların, millətlərin etnik milli xarakterindəki müəyyən əlamət və keyfiyyətlər onların yaşadıkları təbiətin xüsusiyyətini, iqliminin məxsusi cəhəti ilə izah edilir. sərt təbiətli iqlimdə yaşayanların soyuq, sərt xarakterə, qızgın iqlimdə yaşayanların qızgın xarakterə malik olması ideyası həmin mülahizə ilə bağlıdır. Etnik münaqişələrin müxtəlif regionlarda kəskinləşdiyi indiki dövrdə onların səbəbini, onlara təsir göstərən xarici və daxili amilləri başa düşmək və aradan qaldırmaq yollarını müəyyən etmək üçün yalnız nəticəni öyrənməyə deyil, həm də belə bir nəticəyə gətirən səbəb və proseslərin psixoloji təhlilinə, yəni ayrı-ayrı etnosların sosial və ya etnik stereotip və yönümlərinin də xarakterinə diqqət yetirmək vacibdir. Sosial stereotip bəzən müsbət, bir sıra hallarda isə mənfi rol oynaya bilər. Yəni sosial stereotip bir sıra hallarda subyekt tərəfindən sosial gerçəkliyi dərk etməyə, onu qiymətləndirməyə köməklik göstərir, çünki dəyişən şəraiti ətraflı dərk etmək, ona dəqiq reaksiya göstərmək mümkün olmadığı halda, mövcud fikir və mülahizələrə istinad etmək «idraka qənaət prinsipi» nöqtəyi-nəzərdən

əhəmiyyətlidir. Düzdür, bir sıra hallarda sosial stereotiplər subyektin qavrayışının düzgünlüyünə və dəqiqliyinə xələl gətirə bilər, yəni «hazır mülahizələrə, təsəvvürlərə» əsasən gerçəkliyi əks etdirmək və qiymətləndirmək qeyri-adekvatlığı ilə də diqqəti cəlb edir. Başqa sözlə, sosial stereotiplə qavranılan, dərk edilən obyekt haqqında məhdud informasiyaların olması şəraitində, xalq ifadəsi ilə deyilsə, başqalarını yaxşı tanımadan onun haqqında fikir yürütmək, onu bu və ya digər nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirmək səhv nəticələrə də gətirib çıxara bilər, hətta mühafizəkar, bəzən də mürtəcə səciyyə daşıya bilər. Odur ki, sosial stereotipin həqiqi və yanlış olması konkret şəraitin və faktların təhlili əsasında təyin edilə bilər. Bir cəhət də nəzərə alınmalıdır ki, istənilən sosial stereotip bir halda həqiqi olarsa, başqa halda tamamilə yanlış, hətta yalan ola bilər. Yəni o, şəxsiyyətin ətraf mühitdə öz mövqe və istiqamətini təyin etmək üçün səmərəsiz və ya əlverişsiz yol seçə bilər. Deməli, burada stereotipləşdirmə adekvat şəkildə baş verməmişdir. Psixoloji cəhətdən stereotipləşdirmə oxşar əlamət və keyfiyyətləri hər hansı sosial qrupun və ya etnik birliyin bütün üzvlərinə aid etməkdə özünü biruzə verir. Sanki bu halda onlar arasında heç bir fərq qoyulmur və belə bir fərqin olması hətta kifayət qədər aydın dərk edilmir.

NƏTİCƏ

Arxiv və faktiki materiallar göstərdi ki, Azərbaycan psixoloqları psixologiyanın nəzəri məsələlərinə aid də müəyyən əsərlər yazmış və bu problemin həllinə biganə qalmamışlar. Lakin, Azərbaycanda psixologiyanın nəzəri məsələlərinə aid yazılan əsərlər keçmiş SSRİ ideologiyasından kənara çıxa bilməmişdir. Bu qanunauyğun tarixi faktdır. Başqa müttəfiq respublikalar kimi, Azərbaycan psixoloqları da Moskvada hazırlanmış nəzəriyyələrdən istifadə etmiş, öz tədqiqatlarında onu əsas götürmüşlər. Azərbaycanda psixoloji fikrin nəzəri mənbəyini təşkil edən mifik təfəkkür qaynaqları kölgədə buraxılmışdır. 1988-ci ildən başlayaraq rus imperiyasının dağılmağa başlaması, SSRİ-nin ləğvi xalqımızın özünə, öz soykökünə qayıtmasına şərait yaratdı. Azərbaycan psixoloqları da bu ictimai-siyasi, tarixi prosesi əliboş qarşılamadı. “Psixoloji etüdlər” (Ə.S.Bayramov, 1989), “Psixoloji düşüncələr” (Ə.S.Bayramov, 1994) adlı kitablar və onlarca başqa məqalələr həmin prosesin təsiri ilə yarandı.

Hər hansı bir elmin inkişafı müəyyən bir prinsipə, metodoloji özüə əsaslanmalıdır. Belə bir metodoloji prinsipi gözləmədən həmin elmin inkişafından danışmaq olmaz. Psixologiya elmi də müstəsnaqlıq təşkil etmir. XX əsrdə Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafından danışarkən keçmiş SSRİ-də bu məsələnin necə cərəyan etməsinə toxunmamaq qeyri-mümkündür. Çünki, Azərbaycan Respublikası 1920-1991-ci ilə kimi SSRİ-nin tərkibində olan respublika kimi orada cərəyan edən hadisələrin iştirakçısı və icraçısı olmuşdur. Keçmiş SSRİ-də psixologiyanın nəzəri problemlərinin öyrənilməsi işində rus psixoloqlarından K.N.Kornilov, P.P.Blonski, L.S.Vıqotski ilk təşəbbüsçülər olmuşlar. Aydındır ki, XX əsrin son on illiyinə qədər bütün elmlərin, o cümlədən psixologiyanın metodoloji əsası kimi marksizm-leninizm nəzəriyyəsi qəbul olunmuşdu. Psixologiyanın nəzəri məsələlərini də həmin təlim təşkil edirdi. Ona görə də psixologiyanın nəzəri məsələləri marksizm-leninizm metodologiyası əsasında öyrənilmişdir. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan alimləri və psixoloqları bu sahədə ciddi nailiyyətlər əldə etmişlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Ümumi psixologiya A.V.Petrovskinin red. Ali məktəb dərslisi, Bakı, 1977.
2. Q.Əzimov “XX əsrdə Azərbaycan psixoloji fikrin inkişafı” I hissə.
3. Q.Əzimov “XX əsrdə Azərbaycan psixoloji fikrin inkişafı” II hissə.
4. Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. “Psixologiya”. Bakı 2006.
5. Ə.Ə. Əlizadə. “Məhəbbət aləmi”. Bakı 1995.
6. Ə.Ə. Əlizadə, A. Abbasov. “Ailə”. Bakı 1989.
7. Ə.Ə. Əlizadə, A.N. Abbasov. “Ailə həyatının etika və psixologiyası”. Bakı 1988.
8. Мария Земска “Семья и личность”. Москва 1986.
9. Ə.S. Bayramov “Etnik psixologiya məsələləri”, Bakı, 1996.
10. Çələbiyev N.Z. “Psixodioqnostika məsələləri” B.,ADPU, 2003.
11. Məmmədov A.U “Təlimin psixologiyası” Bakı, 1992.
12. Həməzəyev M.Ə., Babayev Ş.M. “Təlim psixologiyasının bəzi məsələləri” Bakı, 1965.
13. Mehdizadə Z.M. “Uşaq psixologiyası” I hissə, B., API 1982.
14. Mehdizadə Z.M. “Uşaq psixologiyası” II hissə, B., API 1982.
15. Mehdizadə Z.M. “Uşaq psixologiyası” III hissə, B., API 1982.
16. N.Tusi “Əxlaqi-nasiri”. B., “Elm”, 1980.
17. Qədirov Ə.Ə., İ.N.Məmmədov . “Yaş psixologiyası”. B., “Maarif”, 1986.
18. İpə-sapa düzülməmiş incilər. B., “Azərnəşr”, 1981.
19. Seyidov Ə.Y. Azərbaycan pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən. B., “Maarif”, 1987.
20. Nəcəfov C.Ə. və b. Uşaq anatomiyası və fiziologiyası. B., 2001.
21. Suxomlinski V.A. “Ürəyimi uşaqlara verirəm”. B., “Maarif”, 1979.
22. Ə.T.Baxşəliyev “XX əsrdə Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı III hissə”, B.,ADPU, 1998.
23. Ə.Ə.Əlizadə Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. B., “Maarif” 1986.
24. B.H.Əliyev “Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsi.” Bakı, 1997.
25. Həməzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. B., 2000.
26. Tomas İsmayılov “İdman psixologiyasının bəzi aktual problemləri” Bakı, 1994.
27. Kərimov K.Ə. Altıyaşlıların iradi keyfiyyətlərinin inkişafı üzrə işin təşkili. B., 1985.
28. Bayramov Ə.S. “Psixoloji düşüncələr”, Bakı, 1994.
29. Quliyev E.M. Kiçik məktəblilərdə idrak fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri. B.,ADPU, 1995.
30. Азаров Ю.П. Радость учить и учиться М., Изд-во политической литературы. 1989.
31. Гребенников И.В. Основы семейной жизни. М., Просвещение 1991.
32. 13. Детская практическая психология. М., «Гардарики» 2003.

33. Мухина В.С. Психология дошкольника. М., Просвещение 1975.
34. Мухина В.С. Детская психология. М., Просвещение 1985.
35. Немов Р.С Психология (книга 2) М., «Владос», 1999.
36. Немов Р.С Психология М., Просвещение, 1990.
37. Максимов В.Г. Педагогическая диагностика в школе. М., «Академа», 2002.
38. Кузнецова Л.В. Гармоническое развитие личности младшего школьника. М., Просвещение 1988.
39. Байрамов А.С. “Психологические этюды”, Баку, 1989.
40. Фридман Э.П. Занимательная приматология. М., «Знания», 1985.
41. Ваугамов Ә.С., Әlizadə Ә.Ә., - Psixologiya. Bakı, “Çinar-Çap”, 2006, - 620 səh.
42. Гиппенрейтер Ю.Б. – Введение в общую психологию. Курс лекций. – М.: Черо, МПСИ, Омега-Л, 2006. – 336 с.
43. Маклаков А.Г. – Общая психология. СПб.: Питер, 2006. – 583 с. Хэйес Н.,
44. Оррелл С. – Что такое психология? – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 688 с.
45. Лурия А.Р. – Лекции по общей психологии. СПб.: Питер, 2007. – 320с.
46. Рубинштейн С.Л. – Основы общей психологии. СПб., 1998 Атkinson и др.,
47. Введение в психологию – СПб, М., 2003. 232. с.
48. Материал из Википедии – свободной энциклопедии.
49. <http://www.i-u.ru/>
50. [http:// www.psixologiya.net/](http://www.psixologiya.net/)
51. [http:// www.koob.ru/](http://www.koob.ru/)
52. Гальперин П.Я., Ждан А.Н. – Хрестоматия по истории психологии. М.: Изд-во МГУ, 1980.
53. Ваугамов Ә.С. Әlizadə Ә.Ә. Sosial psixologiya. Bakı: 2003.
54. Cabbarova L.M. Psixologiyada tənhalıq problemi. Bakı.1997.
55. Ваугамов Ә.С. Psixoloji düşüncələr. Bakı:1994.
56. Ваугамов Ә.С. Etnik psixologiya. Bakı:2001.
57. Әlizadə Ә.Ә. Etnik psixologiyaya giriş. Bakı:2004.
58. Андреева Г.М. Социальная психология. М.1998.
59. Немов Р.С . Психология. М: 2001.
60. Маклаков С.Я. Общая психология. М: 2006.

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ -----	1
1. Psixologiya tarixinin öyrənilməsi-----	3
2. Psixologiya tarixində Bihevizorizm və Neobihevizorizm cərəyanları-----	5
3. Psixologiyanın bir elm kimi xarakteristikası-----	10
4. Azərbaycanca psixoloji fikrin inkişafı-----	14
5. Azərbaycanca psixoloji fikrin qaynaqları və tədqiqi problemi-----	18
6. Azərbaycanca psixoloji fikrin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsi, tədqiqi məsələləri, problemləri və vəzifələri-----	20
7. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında psixoloji fikrin inkişafı-----	22
NƏTİCƏ -----	26
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT -----	27